

Den lokala makten

- en jämförande studie av byggnadsskicket på befästa småländska huvudgårdar

Per Melin

Institutionen för historiska studier
Göteborgs universitet

Arkeologiskt självständigt
arbete på fördjupningsnivå, 15 hp

VT 2015

Handledare: Andrine Nilsen

Abstract

This is an attempt to find common features between six manors from the Middle Age in Småland. They are all fortified by means of an isolated location on islands and islets. This was a social centre where local lordship was exercised. The giant buildings were made of wood and a big timber tower above a large cellar often manifesting the manor's lordship over the area. The tax, paid by the peasants in meat, butter, skin, iron or tar, was transported and sold. The findings are mostly from buildings such as hinges and nails. Surprisingly, there are very little pottery and personal equipment.

Keywords:

Fortified manors, local lordship, cellar, timber tower, medieval building technology, Krönsborg, Källarholmen, Rostockaholme, Hultaby, Agundaborg, Källarholmen

Innehåll

1. Inledning	1
1.1 Syfte och frågeställningar	1
1.2 Teori, metod och material	2
1.3 Avgränsning	3
1.4 Källkritik	3
2. Tidigare forskning	
2.1 Huvudgårdar – allmänt	3
2.2 Huvudgården i landskapet	4
2.3 Medeltida byggnadsteknik	5
3. Några befästa småländska huvudgårdar – sammanfattning av arkeologiska rapporter	
3.1 Inledning	10
3.2 Krönsborg	11
3.3 Källarholmen – Mönsterås	14
3.4 Rostockaholme	16
3.5 Hultaby	19
3.6 Källarholmen – Ryssby	24
3.7 Agundaborg	27
4. Analys	29
5. Diskussion och tolkning	31
6. Sammanfattning	39
7. Källförteckning	
7.1 Litteratur	41
7.2 Muntlig källa	46
7.3 Bilder	46

1 Inledning

Svåråtkomliga, på holmar och näs, ligger medeltidens befästa huvudgårdar. Idag några slyllstensrader och en igenrasad källare, men då ett centrum för den lokala makten.

En som bodde nära en av dessa skrev så här i Såningsmannen lördagen den 11 januari 1919: *”På en holme i den lilla vackra Rostockssjön, i Algutsboda socken, lär det i forna tider ha funnits en borg, vilkens ägare skulle ha hetat Algut, och av vilken socknen sedermera skall ha fått sitt namn. På Rostocks holme, hans bostad, finnas numera inga egentliga lämningar av hans borg, men allt tyder på, att holmen i forna tider varit bebodd. Hålor och grottor finnas på holmen, och även en underjordisk källare finnes, där Algut enligt vad de gamla berättar, lär ha haft sina fångar.”* Artikeln var skriven av en ung man som, liksom många andra, fängslats av den sägenomspunna platsen. Som vuxen och berömd författare återkom Vilhelm Moberg till detta tema i både **Rid i natt** och **Förrädarland**.

Den dynamiska utvecklingen i våra städer har inneburit att den medeltida stadsbebyggelsen är väl dokumenterad. Sämre är det på landet där exploateringen är minimal och forskningsgrävningar sällsynta. Mycket långsamt håller bilden på att förändras. Men den agrara bebyggelsen från tidig/högmedeltid är en utmaning av många skäl:

- Svår att lokalisera. Tidigare har man använt sig av det äldre kartmaterialet men ofta finns lämningarna på andra platser i landskapet än på de gamla bytomterna.
- Många gårdar har en svag rumslig utbredning.
- Sentida markanvändning och bebyggelse har ofta skadat eller dolt anläggningarna.
- En byggnadsteknisk brytningstid. Stolphusen, som arkeologiskt är relativt enkla att identifiera ersätts alltmer av knuttimring och skiftesverk. Tekniker som ställer stora krav på bevarandemiljön för att lämna några arkeologiska spår.

Men kvar i landskapet, framförallt i Småland, finns orörda gårdslämningar från i huvudsak 12-/1300-tal. Avskilda på holmar och näs, långt från plogar och traktorer, ligger flera av medeltidens huvudgårdar. En handfull har i modern tid undersökts arkeologiskt.

1.1 Syfte och frågeställningar

Under 12/1300-tal börjar frälset avskärma sig och många av huvudgårdarna flyttas ut på skyddade platser i sjöar och vattendrag. Syftet med min uppsats är att genom jämförande studier av undersökta anläggningar försöka få en bild av dessa lokala maktcentra. Som hjälp för att teckna denna bild har jag formulerat följande frågor:

- Hur är gårdarna placerade i landskapet?
- Hur ligger gården i förhållande till kommunikationsleder?
- Hur är gårdens struktur?

- Hur är grunderna konstruerade (direkt på mark, knutsten, stensyll)?
- Vilken typ av eldstäder är dokumenterade?
- Hur var ev. källare konstruerad (kallmurning, spräckt eller utvald sten, putsning, källarhals etc.)?
- Vilken byggnadsteknik har använts (stolphus, knuttimring, skiftesverk, korsvirke etc.)?
- Hur har byggnaderna använts? Jag kommer att undersöka och analysera husens funktion så långt materialet medger.
- Hur är fynden fördelade inom olika kategorier?

1.2 Teori, metod och material

Genom komparativa metoder kommer jag att studera sex undersökta och väldokumenterade anläggningar i Småland. Förhoppningen är att finna vissa gemensamma drag som skall hjälpa mig att få en bild av de befästa huvudgårdarna. Frälset var en liten grupp vid den här tiden med starka band sinsemellan. Tekniker och idéer spreds säkert snabbt och kanske bytte man också hantverkare. För frälset var det extra viktigt att markera sin sociala tillhörighet, kontinentens aristokratiska livsstil trängde långt in i de småländska skogarna (Hansson 2001:256).

Jag använder mig framförallt av två teoretiska ingångar för att kunna skissa denna bild av den lokala makten – rumsanalys och mikroarkeologi.

Länge såg man landskapet med rent produktionstekniska ögon men under 1990-talet börjar allt fler arkeologer intressera sig för dess sociala betydelse. Hur människor skapar sina rum och utnyttjar dem för sina syften. *”Rummet har således fått ett allt större innehåll genom att också dess betydelse som social arena betonats alltmer under 1990-talet”*, (Hansson 2001: 36). Detta gäller i högsta grad inom mitt undersökningsområde där rummet har använts för att skapa en tydlig och väl synlig maktmarkör. Som arkeolog är det lätt att fastna i rent fysiska lämningar men som Hanson och Hillier skriver: *”It is this ordering of space that is the purpose of building, not the physical object itself”*, (Hanson & Hillier 1984:1). Detta är allmängiltigt för flera av mina övergripande frågor, men kanske framförallt när det gäller gårdens struktur. Hur rummet har använts och skapat sociala laddningar som idag är väldigt svåra att läsa av. *”It is so difficult to talk about buildings in terms of what they really are socially, that it is eventually easier to talk about appearances and styles and to try to manufacture a socially relevant discourse out of these surface properties”*, (Hanson & Hillier 1984:2). *”Det är tyvärr sannolikt så, att de flesta sociala aspekter av olika potentiellt betydelseladdade element i landskapet är av immateriell art och inte längre direkt åtkomliga för oss”*, (Cornell & Fahlander 2002:119).

Från ett mer övergripande perspektiv arbetar jag mig längre ner i materialet för att kunna analysera byggnadsskick och fyndsammansättning. Cornell och Fahlander menar att hus och gårdar initierar, genom sina materiella egenskaper, olika handlingsmönster för olika individer beroende på deras respektive relation till byggnaderna (Cornell & Fahlander 2002:15). Att göra välavvägda avgränsningar är en viktig uppgift inom den arkeologiska forskningen. *”Intensiva undersökningar av små lokaler kan ge intressanta och nydanande infallsvinklar på stora problem”*, (Cornell & Fahlander 2002:111). Storleken på de analytiska fält arkeologen valt att arbeta med avgörs av mängden och kvalitén på informationen i relation till frågeställningarna (Cornell & Fahlander 2002:46).

Men helt klart innehåller samtliga av mina analyserade anläggningar signaler och laddningar som vi inte kan känna idag. För sjuhundra år sen kom landborna darrande in på gårdsplanen för att betala sin skatt. *“Som arkeologer eller antropologer står vi alltid utanför och kan bara förmedla en etisk bild av sociala relationer och praktiker”*, (Cornell & Fahlander 2002:13).

1.3 Avgränsning

Min analys koncentreras till Småländska huvudgårdar med avskärmat läge. Ett läge som jag tar mig friheten att kalla befäst utan att det uppfyller Riksantikvarieämbetets definition: *De befästa anläggningarna utgör områden som på en eller flera sidor avgränsas eller utmärks av anlagda murar, vallar, palissader, vallgravar eller kombinationer av dessa. Tillträde/utträde eller insyn har varit begränsad och/eller kontrollerad*, (Johansen & Pettersson 1993:10). Jag har alltså valt ett vidare begrepp, där det avskärmade läget i sig kan tolkas som befäst. *“Det har legat en stor symbolisk betydelse i att bosätta sig i ett avsides läge varför även avsides belägna gårdar, som ur fortifikatorisk synvinkel inte kan betraktas som befästa, ändå måste sägas vara det ur social synvinkel”* (Hansson 2001:171). Jag kommer i fortsättningen att använda befäst utan citationstecken.

Förmodligen fungerade dessa befästa gårdar också som sätesgårdar, något de sparsamma historiska källorna sällan kan bekräfta. Jag tar därför det säkra före det osäkra och använder begreppet huvudgård.

1.4 Källkritik

Av landskapets drygt 300 huvudgårdar är knappt ett 20-tal arkeologiskt undersökta och då bara till vissa delar. Av dessa uppfyller en fjärdedel dagens krav på god dokumentation. De arkeologiska undersökningarna har alltså till största delen varit mycket begränsade och koncentrerade till redan synliga anläggningar. Mörkertalet när det gäller ekonomibyggnader är stort. Bevarandemiljön för organiskt material är dålig på alla de studerade platserna och endast fragment av träkonstruktioner finns bevarat och då bara i något enstaka fall.

Mitt källmaterial är alltså begränsat men jag hoppas ändå att det kan hjälpa till att skapa en bild av byggnadsskicket på de medeltida, befästa, huvudgårdarna.

2 Tidigare forskning

2.1 Huvudgårdar - allmänt

Den yngre järnålderns landskap präglades av storgårdar där arbetet till stor del sköttes av ofria som alla bodde på gården. Runt godset fanns vidsträckta utmarker. Under tidig medeltid börjar gårdarna splittras, man inser att det är mer ekonomiskt att frige trälarna och låta dessa bruka en bit av utmarken. Storgodset har blivit en huvudgård istället, ett administrativt centrum dit arrendeavgiften betalas i form av naturprodukter och dagsverken.

Huvudgårdar brukar definieras som: *”en gård var hovedgård hvis den var bopael for en stormand, hvis den hade et stort jordtilleggende el. hvis den havde bøndergods under sig”* (Olsen 1961). Martin Hansson lägger till: *”Viktigt i sammanhanget är att huvudgården ska ha drivits i stordrift, antingen med trälarna, daglönare eller senare under medeltiden med*

dagsverksskyldiga landbor” (Hansson 2001:38). En storman kunde ha flera huvudgårdar även om bara en var hans egentliga sätesgård, på övriga styrde gårdsfogdar för hans räkning.

Sigurd Rahmqvist poängterar torpens viktiga roll: *”Förekomsten av torp är generellt utmärkande för huvudgårdarna. Torpen är helt enkelt en funktion av huvudgårdsdriften på så sätt att de utgör en enkel avlöningsform för den arbetskraft som är nödvändig för driften av storjordbruk”* (Rahmqvist 1996:298).

Sverige blev alltmer en del av Europa och utvecklingen här från slutet av vikingatiden fram till och med 1200-talet visar stora likheter med kontinenten. Den kyrkliga och världsliga eliten växer sig allt starkare genom att skapa kontroll över jorden. *”Slaveriet försvann och de stora gårdarna drevs med mer fria legohjon och lönearbetare eller landbors dagsverken”* (Lindkvist 2014:19).

Framförallt i jordbruksbygder skedde utvecklingen som skisserats ovan; storgårdarna splittras och förvandlas till huvudgårdar med tillhörande torp. Under 12-/1300-tal flyttas många av dessa centralgårdar ut till strategiska platser i landskapet. I kolonisationsbygder var förutsättningarna många gånger annorlunda, stora ödemarker utgjorde ett ingen mans land. Lars-Olof Larsson kan, i sin avhandling *Det medeltida Västergötland*, visa att kungamakten senast på 1100-talet gjorde anspråk på en tredjedel av härads- och landsallmanningarna i Götaland.

”Denna konungstredjning blev under de följande två seklerna föremål för talrika donationer till såväl världsliga stormän som kyrkliga institutioner” (Larsson 1975:93). Inte minst i närheten av riksgränsen ville kungen förvissa sig om trogna och lojala undersåtar. *”I rikets gränser kunde det förekomma att kronan ställde lägre krav på fullgörandet av rusttjänst. Istället fungerade dessa frälsemän som en del av gränsbevakningen”* (Lovén 1996:273).

Andelen frälsejord i dessa kolonisationsområden är många gånger betydligt större än i övriga riket. Här kan man anta att etableringen skedde direkt med huvudgårdar och då ofta på strategiska platser.

Martin Hansson gör följande arkeologiska definition av begreppet huvudgård: *”Till definitionen kan räknas faktorer som gårdslämnings läge i landskapet, hur den ligger i förhållande till annan bebyggelse, till åker- och ängsmarken och till kyrkan. Nästa steg blir sedan att studera de arkeologiska lämningarna i detalj, framför allt byggnadernas utformning och gårdens struktur, men också den materiella kulturen i allmänhet på gården för att se om denna skiljer sig på någon punkt gentemot den materiella kulturen i övrigt i området”* (Hansson 2001:44f).

Rahmqvist menar att huvudgårdsdrift har varit allmänt förekommande ända till mitten av 1300-talet. *”Därefter har de allra flesta huvudgårdar lagts ned och deras jord lagts ut på landbodrift, främst som följd av befolkningsminskning och därmed sammanhängande brist på arbetskraft”* (Rahmqvist 1996:298).

2.2 Huvudgården i landskapet

Med 20-30% av landets medeltida sätesgårdar framstår Småland som ett kärnområde för det medeltida frälset (Hansson 2001:9). Under 12-/1300-tal börjar flera av dessa frälsemän att avskärma sig och liksom kungar och biskopar tar man vattnet till sin hjälp.

”Majoriteten av de nordiska medeltidsborgarna är vattenborgar, d v s de ligger på holmar i åar och sjöar eller på utskjutande näs som skurits av med vallgravar” (Mattisson 1996:22). Det svenska landskapet, präglat av sjöar och långa kuster, gav ett överflöd av lämpliga öar och holmar där närheten till goda kommunikationer var ett viktigt inslag.

Men det var inte bara placeringen som blev ett kännetecken utan även namngivningen. Med få undantag har de svenska borgarna namn på *-borg*, *-hus* eller *-holm*. Ann-Christin Mattisson har i sin avhandling ”Medeltida nordiska borg- och sätesgårdsnamn på *-holm*” kunnat visa att inte minst det sistnämnda blev ett mode för aristokratin under medeltiden (Mattisson 1996:14). Ett exempel är släkten Bielke som kan kopplas till två av de äldsta småländska sätesgårdarna med namn på *-holm*, nämligen Jätsholm och Böksholm. Till dessa två kan troligen läggas Rostockaholme (Lybkeholme), närmare presenterad i analysavsnittet.

Det är framförallt under högmedeltid man börjar avskärma sig. Av Smålands ca 300 huvudgårdar som tjänade som bostad för frälsemän ligger ungefär en fjärdedel i ett avskilt, befäst läge. Men varför byggde man sina gårdar på dessa otillgängliga platser? Orsakerna var säkert flera.

Sverige blev alltmer en del av Europa och kontinentens aristokratiska livsstil nådde även oss. Maktens boningar fick en väl markerad plats i det lokala landskapet med tydliga gränsdragningar. Gränsen blev oftast vatten i form av sjöar och vattendrag ibland kompletterad med vallgravar. Men det kan också ses som ett uttryck för att man anammat ett nytt, mer territorialiserat och därmed också ett mer ”feodalt” sätt att utöva makt (Hansson 2001:161. Sigurd Rahmqvist menar att det ”*uppstått ett behov hos vissa personer tillhörande den gamla stormannaklassen att markera sin sociala särställning i förhållande till ”uppkomlingarna” genom att bygga nya sätesgårdar i mer eller mindre avskilt läge i förhållande till den odlade bygden*” (Rahmqvist 1996:300).

Spännvidden är stor mellan dessa befästa huvudgårdar, från några enstaka hus och en källargrund till stora komplexa anläggningar som Hultaby utanför Vetlanda. Men en sak har de gemensamt, ett avskilt läge långt från åker- och ängsmark. Man var alltså tvungen att förlita sig på omgivande gårdar för sin försörjning. Det är också förklaringen till att stora källargrunder är ett vanligt inslag på dessa huvudgårdar. Hit samlades landbornas ”arrendeavgifter” i form av kött, skinn, smör, spannmål, fisk, järn, tjära etc. ”*Det medeltida samhället blev gradvis ett feodalt samhälle*”, (Lindkvist 2014:19).

Den strategiska placeringen skedde alltså på bekostnad av mark att bruka men kommunikationerna gjorde man inte avkall på. Huvuddelen av de befästa huvudgårdarna ligger i anslutning till viktiga leder antingen på land eller vatten.

Hur är det då med det rent militära inslaget enligt Riksantikvarieämbetets definitioner? De huvudgårdar som flyttades ut under det, för medeltida mått, relativt lugna 1200-talet hade egentligen inte något skyddsbehov (Hansson 2001:253). När Albrekt av Mecklenburg dyker upp på den svenska scenen under 1360-talet ökar de inbördes striderna och därmed stormännens försvarsbehov (Hansson 2001:208). Ett behov som framförallt visar sig i vallgravar som många gånger känns symboliska. De blev en gränsmarkering och ett sätt att styra besökarnas väg in till gården.

2.3 Medeltida byggnadsteknik

Få perioder i vår historia är så dynamiska som den tidiga medeltiden. Kristendomen börjar få grepp om människorna. I Västergötland uppförs ofattbara 400 stenkyrkor under 1100- och 1200-talet. Aristokratin blir allt mäktigare och influenserna från kontinenten tydligare. Städer

grundas, borgar byggs, kungamakten gör sig alltmer påmind och den internationella handeln blir allt viktigare.

Inom jordbruket sker en teknisk revolution, många av träredskapen (spadar, spett, årder) förstärks med järn och nya marker kan brytas. Vi får en befolkningsexplosion. *"En försiktig beräkning ger vid handen att ökningen av antalet hushåll i Mälardalsområdet mellan 1000-talet och 1300-talets mitt lett till mer än en fördubbling, kanske en tredubbling eller mer, av befolkningen"* (Myrdal 1999:29).

Även inom byggnadsskicket skedde stora förändringar som egentligen tog sin början redan under vikingatid. Tekniken att låta takets tyngd bäras av en inre stolpkonstruktion överges successivt under medeltiden. Istället får väggarna överta uppgiften och sätten att lösa det på blev flera: resvirke, korsvirke, skiftesverk och knuttimring. De tre första är i sin utvecklade form ramverkskonstruktioner.

Resvirke - en teknik där väggarna är uppbyggda av stående väggtimmer. I sin äldsta form (palissadteknik) stabiliseras konstruktionen inte i en syll utan timret är jordgrävt. Den del som låg under jord brändes eller impregnerades med tjära för att öka livslängden. I toppen hölls timret ihop med ett hammarband på vilket taket vilade. Senare använde man kluvna stockar där kanterna kunde förses med not och fjäder.

Fig. 1. Rekonstruktion av ett av de vikingatida husen i Fyrkat, på norra Jylland. Taket vilar på väggarnas resvirke. Plankorna är nedgrävda och stabiliseras av snedsträvor. Husets längd 28,5 meter och största bredd 7,4 meter. (Henriksson 1995:20).

De arkeologiska spåren blir ofta tydliga med djupa diken för resvirket och lutande nedgrävningar för eventuella stöttor.

Nästa steg i utvecklingen är att väggplankornas nedre del, istället för att jordgrävas, passas in i en syll som ligger direkt på marken. Konstruktionen stabiliseras av jordgrävda hörnstolpar. De markerade, ofta stensatta, hålen för dessa gör stolptechniken lätt att känna igen på utgrävningsplatsen.

Nästa utvecklingssteg är att de jordfasta stolparna lyfts upp och vilar på stenar istället tillsammans med syllen. Risken för röta har minimerats. Stavverkstekniken är född.

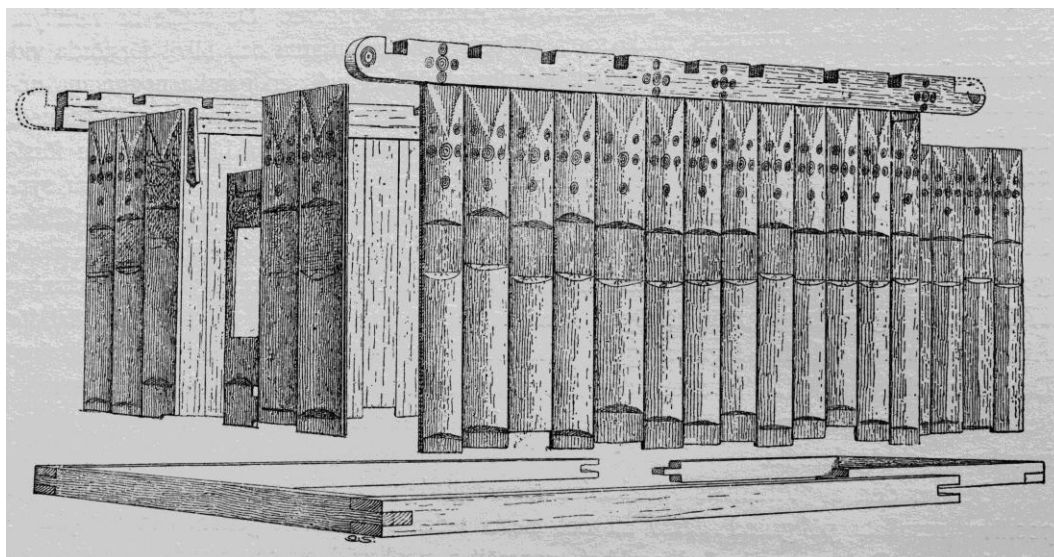

Fig. 2. Bevarade delar av kyrkan i Hemse, Gotland, med stavar ställda på syll. (Ekhoff 1914-16:124)

Under den samlande rubriken resvirke döljer sig alltså flera, besläktade, byggnadsmetoder. Genomgående är de virkeskrävande och byggnadstekniskt svåra att få täta. Framförallt har tekniken kommit till användning i sakrala byggnader men flera profana exempel finns, bl.a. från Oslo (Fett 1986:111) och Lödöse (Ekre et al. 1994:18).

De olika byggteknikerna har styrts av husens funktion men även av tillgången på material. I skogsfattiga områden (Skåne, sydligaste Halland) valde man, från mitten av 1200-talet och framåt, den mest materialsnåla metoden – korsvirket. Ramverket har haft samma utveckling som hos resvirket; från jordgrävning till syllar på sten. De tätt ställda stolparna får sin styvhet av ett fackverk med horisontella förbindningar och snedsträvor.

Facken fylldes i sin enklaste form med flätverk som lerklinades, men senare blandades ofta olika material. Till bostadsdelen valde man helst trä. Längre fram utnyttjades tegel.

Fig. 3. Gården Smörmöllan, nära Stubbaröd by, Kågeröd socken. Foto 1925. Nordiska museets arkiv. (Henriksson 1995:142)

Metoden att bygga väggar genom att fylla utrymmet mellan stolparna med liggande plank (bålar) är mycket gammal. Det hittills äldsta exemplet på skiftesverk i Sverige är en ekkista från romersk järnålder funnen i Lilla Jored, Bohuslän. Det är bland brunnar, hägnader, möbler och kistor vi hittar de äldsta exemplen men under vikingatid/tidig medeltid blir metoden vanlig även i byggnader. På vinden i Jäts gamla kyrka, i Småland, finns en vägg i skiftesverk daterad till 1220-talet. Det är den hittills äldsta helt bevarade skiftesverkskonstruktionen i vårt land, (Henriksson 1995:219).

Ramverket var även här i sitt tidiga skede jordbundet men i sin utvecklade form vilar väggen på en syllstock upphöjd på stenar. Stolparna är försedda med skårer eller nåt i vilken plankorna vilar. Avståndet mellan stolparna avpassades efter tillgången på bålmaterial. Jämfört med knuttimring är tekniken materialsnål med möjlighet att även utnyttja ”spillbitar”.

Framförallt tre detaljer skapade stabilitet i konstruktionen:

- Dymlingar
- Tvärband (förbindningar mellan långsidornas hammarband)
- Takstommen

”Skiftesverksbyggnaden har dymlingar insatta i fogen mellan varje bål, varigenom väggfältet mellan två stolpar kommer att fungera som en styv skiva” (Henriksson 1995:26).

Fig. 4. Väggfält med krumma väggplankor. Uthus på Åkraberg, Värö socken, Halland.

(Henriksson 1995:121)

Byggmetodens stora problem är svårigheten att få den tät. På det knuttimrade huset vilar takets tyngd på väggarna och håller timret samman. Så är oftast inte fallet för skiftesverket och tekniken har därför i första hand använts för ekonomibyggnader.

Av de undersökta medeltida husen i Halmstad finns inga bostadshus utförda i skiftesverk, (Augustsson 1992:85). Men skiftesverket har ofta fått ingå som en del i byggnader där knuttimringen står för den täta, ombonade, delen. Så är fallet med högloftstugan, många av våra ladugårdar men exempel finns också på sakrala byggnader.

Ett vackert exempel är Rysslands äldsta träkyrka från slutet på 1300-talet, S:t Lazarus-kyrkan från klostret Muromsky vid Onegasjön. Koret och det lilla långhuset är knuttimrade medan vapenhuset är byggt i skiftesverk.

Fig. 5. S:t Lazarus-kyrkan från klostret Muromsky. Rysslands äldsta, bevarade, träkyrka byggd i slutet på 1300-talet. (Photo: Vadim Gippenreiter)

Där våra medeltida timmermän hade tillgång till rakvuxen furu var knuttimring det självklara valet för de byggnader där människor och djur skulle vistas. För att hitta de äldsta exemplen på knuttimrade byggnader är vi hänvisade till det arkeologiska materialet. De jordgrävda husen lämnar oftast tydliga spår i form av stolphål och diken. Värre är det för byggnader med syll. Skall något av träkonstruktionen bevaras krävs oftast att det har brunnit och är förkolnat eller ligger bevarat i syrefri miljö. Bägge kraven uppfylls ofta i våra medeltida städer där bränder hörde till vardagen och där kulturlagren är djupa. Vårt hittills äldsta exempel på ett knuttimrat hus är från Sigtuna och daterat till ca 1010. I Söderköping är tekniken känd från 1100-talet (Harrison 2012:32) och flera av husen i Bulverket på Gotland (1130-tal) var knutade (Bendegard 1983:93f). Söderut verkar metoden ligga något senare: Skara och Gamla Lödöse först mot slutet av medeltiden, Kungahälla från sent 1200-tal (Carlsson 1992: 43) och i Halmstad från 1400-talet. Hur förhållandet var på landsbygden är till stor del utforskat men

Karin Rosberg menar att det inte är självklart att städerna var före landsbygden. ”*De som reste i österled hade gårdar på landet, och knuttimringen kunde finna användning på lantgårdar lika väl som stadsgårdar*”, (Rosberg 2009:116).

Rosberg menar att 1000-talets knuttimring i Sigtuna känns amatörmässig och valhänt. Det är en teknik under utveckling. Timren är låsta med rundknutar istället för den långt bättre rännknuten som användes både i Trondheim och Oslo vid samma tid. Rännknuten ger en tätare förbindning och de snedställda ytorna hindrar stocken från att vrida sig (Rosberg 2009:109). Förvånande är då att bara tvåhundra år senare skapar timmermännen fulländade byggnader som än idag fyller sin funktion. Peter Sjömar hävdar att 1200-talets timmerbyggnadsteknik är fullt utvecklad. ”*Den tekniskt, hantverksmässigt och estetiskt höga kvaliteten på den medeltida timmerbyggnadskonsten under 1200- och 1300-talen bör ha varit resultatet av en långt driven tradition*” (Sjömar 1995:285). De två äldsta bevarade byggnaderna hittar vi i Småland; Granhults kyrka samt tiondeboden i Ingatorp. Den första daterad till ca 1220 och den senare till ca 1229. Bägge har slätbilat timmer och knutarna är laxade, något som är vanligt i sakral miljö. Den hittills äldsta profana byggnaden är eldhuset på Zorns gammelgård, daterad till 1237.

Timmerbyggnaderna består av liggande väggstockar som låses med knutar i hörnen. Knutarna blev successivt allt mer komplicerade och förses med trösklar som skyddar mot vind och vatten. ”*I knuttimrade hus bär, skyddar och isolerar timret på samma gång*”, (Sjömar 1988:60). Husen har tre stora fördelar jämfört med andra konstruktioner: de är varma, hållfasta och lättflyttade. Till skillnad från ramverkskonstruktionerna vilar taktyngden direkt på väggen och när stockarna pressas ihop blir husen allt tätare. En förutsättning är att stående detaljer (stolpar eller så kallade svärd i dörröppningarna) ger timret sjunkmån.

Kännetecknande för både knuttimring och ramverksteknik, jämfört med stolphuset, är den rektangulära planformen. När man sammanfogade två stockar, antingen som syll, hammarband eller i knutar eftersträvade man oftast räta vinklar. Under vikingatid och tidig medeltid är husets bredd den normala timmerlängden, ofta mellan 4 och 6 meter. Samma sak med längden men redan under 12-/ 1300-tal fanns alla de typer av längdskarvar som senare användes inom de olika träbyggnadsteknikerna (Sjömar 1988:129).

3 Några befästa småländska huvudgårdar – sammanfattning av arkeologiska rapporter

3.1 Inledning

När Magnus Ladulås sätter sitt sigill på Alsnöstadga någon gång kring 1280 skapades förutsättningar för ett frälse enligt kontinentalt mönster. Skattefrihet byttes mot kravet att fullgöra krigstjänst till häst. Rustningar, vapen och stridshäst var stora investeringar och i första hand lockades redan väl etablerade stormannaätter. Så småningom blev det världsliga frälset ett vitt begrepp med allt från riddare och rådsmän till enkla väpnare.

Skall man studera befästa gårdar är Småland ovanligt väl lämpat. Christian Lovén uppskattar antalet medeltida sätesgårdar till mellan 1000 och 1500. Över 300 av dessa låg i Småland (Lovén 1996:274 och 347).

Ett 20-tal borgar och befästa gårdar i Småland har blivit arkeologiskt undersökta i någon form. Flertalet av undersökningarna skedde på 1920-/30-talet och är begränsade med en dokumentation som inte uppfyller dagens krav. Jag har valt ut sex stycken anläggningar som delundersöktes i huvudsak på 1990-talet och gjort en sammanfattning av de arkeologiska rapporterna.

Fig. 6. De sex analyserade gårdarna.

Grundkarta: Foteviksmuseum

3.2 Krönsborg

Objekt: Krönsborg, RAÄ 146, Vimmerby kommun, Kalmar län.

Källor: Olin, Per 2009. *Krönsborg och Ivarsudde. Medeltida befästningar i Södra Vi socken. Arkeologisk undersökning 1991-96. RAÄ 5, 6 och 146, Vimmerby kommun, Småland.* Kalmar: Kalmar läns museum, rapport 2009:24.

Undersökning: Delundersökning 1991- 96.

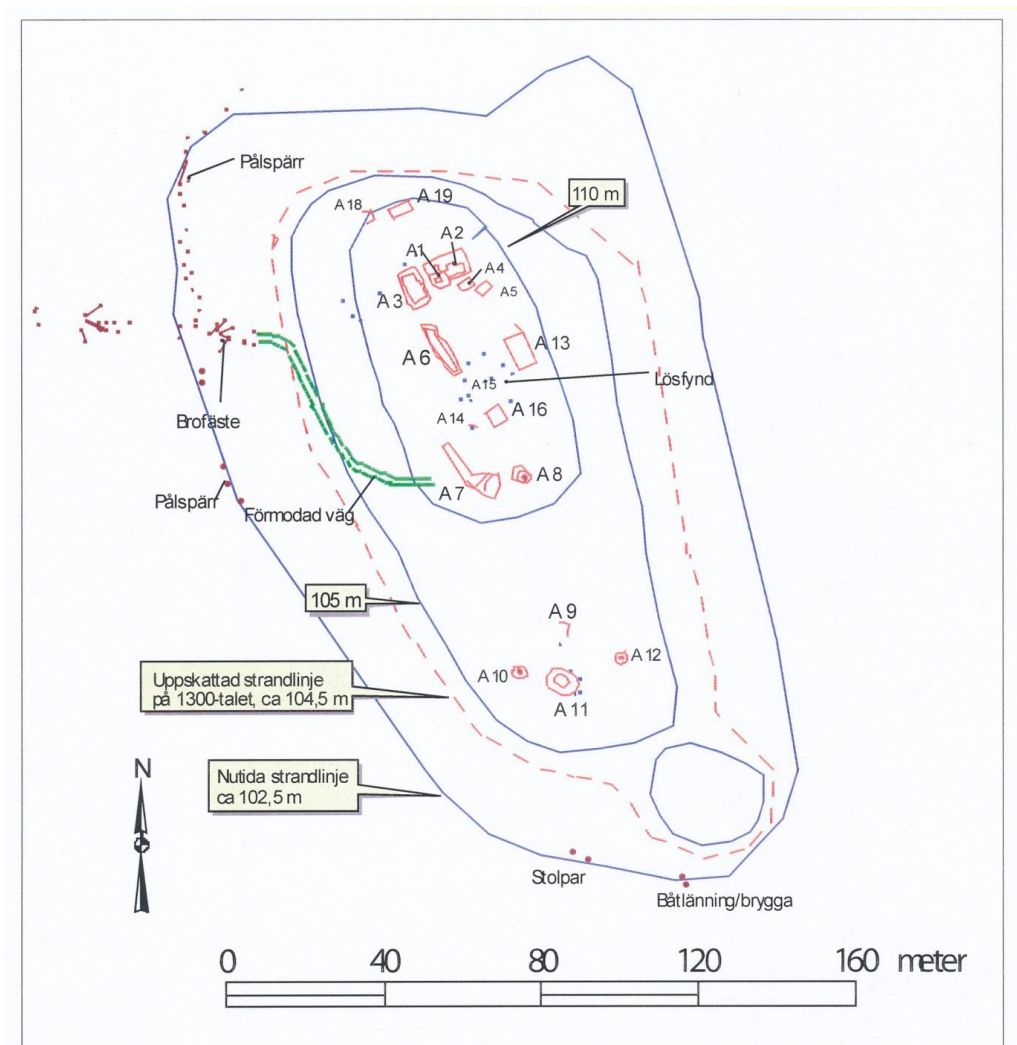

Fig. 7. Krönsborg.

(Olin 2009:12)

Historiska källor:

Krönsborg är inte omnämnd i skriftligt medeltida källmaterial. Möjligen uppfördes anläggningen av riddaren Harald Karlsson Stubbe, den i bygden dominerande frälsesläkten och ägare av Ålhults godscomplex. Harald erhöll 1366 kung Albrekts tillstånd att uppföra ett barfred varhelst han ville på sina marker.

Datering:

2 st brakteater präglade på 1350-1360-talen. Dendrodateringar på stockar i pålbron = 1370- och 1380-tal.

Placering i landskapet:

Ö i sjön Krön.

Anläggningar:

På den 2 ha stora ön finns idag resterna efter ett tiotal husgrunder samt ett fundament till en tornbyggnad. Ut till ön ledde en ca 200 m lång pålbro. Ön omgavs av en flytande pålspärr förankrad i två rader pålar. Byggnaderna förstördes i en våldsam brand i slutet på 1300-talet.

Anläggningar 1 – 3 är egentligen tre sammanbyggda anläggningar med oklara avgränsningar.

Anläggning 1. Troligen ett lågt stenfundament till en tornbyggnad i trä. Nedgrävning i anläggningens mitt, ca 3 m diameter, tolkades som en mycket liten källare.

Anläggning 2, ca 10,5 x 6,5 m, förmodad husgrund, ett fåtal stenar i kanterna. En stenrensad yta som omgav anläggning 1. Tolkades som en husgrund som blivit totalt förstörd av brand.

Anläggning 3, ca 10 x 5,5 m, förmodad husgrund, med en tydligt markerad stensatt vall runt sidorna. Förstörd av kraftig brand. Några förkolnade rester av stockar (knuttimring?). Golvet tolkades som trägolv. Anläggning 3 är uppenbarligen resterna efter ett hus som samtidigt utgjort del av palissaden.

Anläggning 4 och 5. Två försänkningar, ca 2,5 x 3,5 m, tänkbara husgrunder/nedgrävningar (ej undersökta).

Anläggning 6. Troligen en långsträckt husgrund ca 15,5 x 4 m (ej undersökt.) Vallar begränsar huset (syllstenar?). Tolkades som ett ev. stall.

Anläggning 13. Möjlig husgrund, ca 10 x 6 m. Stark fosfatindikation. I det sydöstra hörnet förmodligen en spis eller härd. Anläggningens östra sida torde utgjort del av palissaden. Stor mängd näver samt linser med bränd respektive obränd finmo tyder på taktäckning av näver och torv. Stor mängd ben (matavfall) tyder på köksfunktion.

Anläggning 16. Tolkades som en anläggning för metallhantverk. Ugn med härdbotten + lerklinad ugnskupa. Anläggningen har troligen varit försedd ett enklare skärmtak. Inga spår efter väggar kunde ses.

Anläggning 19. En mindre nedgrävning i den branta sluttningen, ca 3 x 6 m. En mängd förkolnade stockar, den längsta över 3 m. Trävirket i anläggningen är helt uppenbart en vägg av stående plank med två tvärgående plankor. Väggen har brunnit och fallit ned. Två tolkningar är möjliga – del av palissaden eller en husvägg som rasat och skyddats från totalförstörelse av torvtaket. Det senare tolkades som mest troligt.

Gårdens struktur:	Starka fortifikatoriska inslag: palissad, pålspärr. Anläggningarna på den högsta delen av ön väl samlade runt ett gårdstun.
Kommunikation:	Stångåns vattensystem
Markarbeten:	Mindre terrasseringsar
Vallgrav:	Nej
Mitthärd:	Ingen synlig
Hörnhärd:	1

Historiska källor:	Källarholmen är inte omnämnd i skriftligt medeltida källmaterial.
Datering:	¹⁴ C-dateringar pekar på att gården uppförts i skiftet 1200-/1300-tal. Dendroprov från en av kistorna till träbron gav en datering till 1348-49.
Placering i landskapet:	Holme (ö) i Kalmarsund.
Anläggningar:	<p>Runt holmen löper en strandskoning som på östra sidan består av en gles stenrad och som i väster utgör syll till husgavlar. På holmens norra sida ligger en större källarruin, som troligen gett namn till holmen. Vidare finns på holmen sju husgrunder och två kallmurade brunnar. Holmen har varit förbunden med fastlandet med en 165 meter lång, mycket kraftig, bro. Vidare finns det lämningar som kan ha varit broar mellan Källarholmen och två andra holmar i norr och nordväst. Dessa har varit betydligt klenare än bron till fastlandet.</p> <p>Anläggning 6. Källare invändigt ca 9,2 x 8,8 m och 2,5 m djup. I markplan (och ev. ytterligare ett nu nedrasat skift där över) har skalmurstechnik använts. Där under, i själva källaren halv skalmur mot nedgrävningskanten. Kärnan består av småsten och kalkbruk. Tuktad sten i varierande storlek. Insidan är relativt jämn och har varit putsad. Golvet bestod av en tät kullerstensbeläggning. Intill den västra väggen fanns resterna av en trappa bestående av två sandstenshällar. Vid den södra väggen var kullerstensläggningen ca 0,1 m högre än det övriga golvet och tolkades som en 0,4 m bred väggfast bänk eller hylla. Inga spår av brand påträffades.</p> <p>Anläggning 9. Husgrund med yttermått 6,3 x 6,7 m. Syllen består av ca 0,5 m stora stenar i syd, väst och norr. Grunden är öppen åt öster. I det östvästliga schaktet fanns resterna av en 1,8 m bred spis. Grundmurarna var raka och uppbyggda av naturstenar. Av lagerföljden att döma kan ugnen ha haft en överbyggnad i form av en kupol. Intill denna stora spis låg resterna av ytterligare en mindre, 1 m bred, spis. Golvet tolkades som trägolv. Något tydligt spår av östra väggen påträffades inte.</p>
Gårdens struktur:	Välplanerad med gårdstun. Byggnaderna skapar en sluten gårdsmiljö. Källaren ovanligt välkonstruerad. Hus med spisar, broarna och helheten i placeringen av hus och brunnar.
Kommunikation:	Holme i Kalmarsund. Goda transportmöjligheter. ”Valdemarsleden, den segelled som beskrevs under 1200-talet och som gick genom Kalmarsund från Utlängan till Skäggenäs, passerade Vällö och Runnö och fortsatte norrut kan ha haft betydelse för Källarholmen. Leden gick förbi Lyckefjärden i vars

nordöstra hörn ett drag ledde över Ödänglas smalaste del ut mot Kalmarsund och Vällö” .

Markarbeten:	Grävning källargrop. Strandskoning. Viss terrassering. Utfyllning av holmens norra del.
Vallgrav:	Nej
Mitthärd:	Ingen synlig
Hörnhärd:	1 + 1 sidohärd

Fyndkategorier

Byggnad:	40 spik, 2,6 kg tegelfragment
Hushåll:	Skärvor keramik (stengods), 3 skärvor yngre rödgods
Militärt:	Hästsko,
Personligt:	2 knivar, bryne, 2 ringar, nit,
Produktion:	1,2 kg slagg

3.4 Rostockaholme

Objekt:	Rostockaholme. Fornlämning nr 79, Algutsboda socken, Emmaboda kommun, Småland.
Källor:	Hällström, Agneta 2007. <i>Rostockaholme. Rostock 1:4, Algutsboda socken, Emmaboda kommun, Småland. Fornl nr 79. Arkeologisk undersökning 1991-2001</i> . Kalmar läns museum, Nationella rapportprojektet 2007. Muntlig källa: Nicholas Nilsson, Museiarkeologi sydost. Undersökning av trolig smedja, 2014.
Undersökning:	Delundersökningar 1991-2001. Delundersökning av trolig smedja 2014.

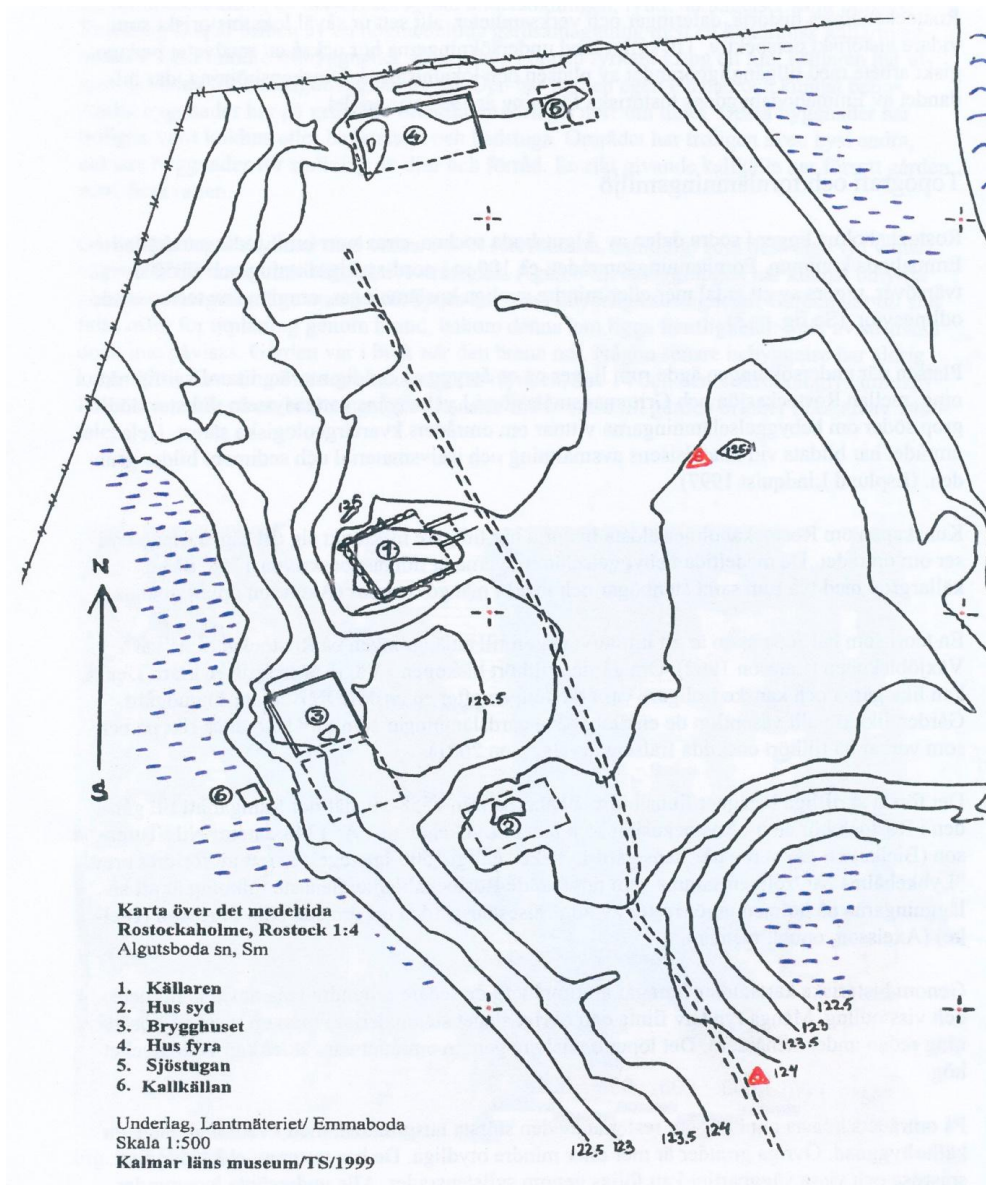

Fig. 9. Rostockaholme.

(Hällström 2007:6)

Historiska källor:

Senaste tolkningen är att anläggningarna utgör lämningar efter sätesgården till drotsen och riddaren Nils Turesson (Bielke). I sitt första äktenskap gift med en syster till Erengisle Sunesson (Bååt), se Hultaby.

Datering:

Dendrodatering brunnskar = 1337. ¹⁴C dateringar: förkolnad råg i källaren = ca 1400. Förkolnad stolpe i källaren = 1200-talets senare del eller början 1300-tal. Kol från den ev. smedjan = 1000 – början 1200-tal. Okrönt S-brakteat = 1330-tal.

Placering i landskapet:

Idag halvö men under medeltiden troligen ö. Begränsad tillgång till odlingsbar mark.

Anläggningar:

Anläggning 1: Källargrop, ca 7,5 x 8 m innermått. Ståhöjd. Kallmurade väggar på 3 sidor. Grundens ytterliv består av en motfyllnad av sand. Väggen med ingången troligen en enkel brädvägg. Centralt i källaren en kraftig stolpe som stöttat ett bjälklag. Runt stolpen en begränsad kullerstensbeläggning, i övrigt jordgolv. Källarhals ca 1,5 m bred som slutar i en förstuga med väggar av stående större hällar. Dörren in i källaren har varit inåtgående.

Anläggning 2: Tydlig terrassering. Inga fynd av vägglinjer eller stensyll. Större röse av sten och eldpåverkad lera. Det eldpåverkade området ca 8-12 x 4 meter.

Anläggning 3: Terrassering. Husgrund ca 7 x 15 m (senare uppmätningar och provtagning med jordsond ger måtten 6 x 22.5 m. Alternativt två huskroppar, 6 x 9,7 m + 6 x 8,3 m med en mellanliggande gång, ca 4,5 m bred, Melin 2015.). Kraftig heltäckande syllstensrad på tre sidor: väster, norr och söder. I anläggningens norra del ett spisröse. Möjligen består lämningen av två kvadratiske husgrunder med en meterbred gång emellan.

Anläggning 4: Terrassering. Husgrund ca 8 x minst 12 m (senare uppmätningar och provtagning med jordsond ger en trolig längd på ca 16 m, Melin 2015). Syllstensrad i norr och öster. I anläggningens nordvästra del ett kraftigt spisröse. Inslag av tegel i spisröset.

Anläggning 5: Husgrund, möjligen kvadratisk 5,5 x 5,5 m (senare provtagningar med jordsond indikerar istället en längd på ca 14,5 m, Melin 2015). Kraftigt spisröse med inslag av tegel. Delvis kraftig syllstensrad i norr.

Anläggning 6: Skiftesverkskonstruktion, ca 2 x 2 m, som omger en kallkälla.

Anläggning 7: Stensatt väg (kaj?). Ca 3 x 25 meter längs strandkanten ca 220 m NNV från gårdstun.

Anläggning 8: Stor ugnskonstruktion på en mindre ö, ca 20 m i diameter och ca 200 m SSV om gårdstunet. Fynd av något tegel + tegelskärv. Tolkas som en möjlig tegelugn.

Anläggning 9: Trolig smedja. Ca 6 x 5 m. Kraftigt syllstensrad i söder och delvis syllstensrad i öster och väster. Kraftig ugnskonstruktion med lerklining. Ca 125 m NNV om gårdstun.

Gårdens struktur:

Fyra av husen (inkl. källaren) ligger väl samlade kring ett gårdstun. Två av husen ligger med ett mer avskilt läge ca 50 m norr om källaren, bägge dessa har stora spiskonstruktioner. På en ö ca 200 m SSV om gårdstunet finns en större ugnskonstruktion. Den ev. smedjan ligger avskilt ca 150 NNV om gårdstunet. Husens placering, som antyder ingång på långsidan, ger ett genomtänkt och välplanerat intryck.

Kommunikation:

Lyckebyåns vattensystem

Markarbeten:

Mindre terrassering för fyra av huskonstruktionerna. Grävning av källargrop med stödvallar.

Vallgrav:	Nej
Mitthärd:	Ingen synlig
Hörnhärd:	Tre av husen har hörnhärd.

Fyndkategorier

Byggnad:	Bultlås, gångjärn med hakar, 233 spik, ljushållare med droppskål och tånge, handtag, tegel, tegelfragment
Hushåll:	Halster, fot till trefotsgryta, keramikskärvor av yngre medeltida karaktär, 50-60 kg förkolnad säd (råg)
Militärt:	Sköldbuckla, spjutspets?, 3 hästskor
Personligt:	Tärning, S-brakteat, bärnstenspärla, bronsbeslag
Produktion:	1,3 kg slagg (anläggning 1,2 och 5), 8,2 kg slagg och järnfragment (anläggning 9)

3.5 Hultaby

Objekt:	Hultaby borg, RAÄ 15, Vetlanda kommun, Jönköpings län.
Källa:	Hansson, Martin 2000. <i>Jarlens Residens. Gammal och ny arkeologi på Hultaby Borg</i> . Lund: University of Lund, Institute of Archaeology, report series No. 73.
Undersökning:	Omfattande undersökning 1934-36 (Harald Olsson, Lars-Erik Bergström) samt delundersökning av hus 8, 1999 (Martin Hansson).

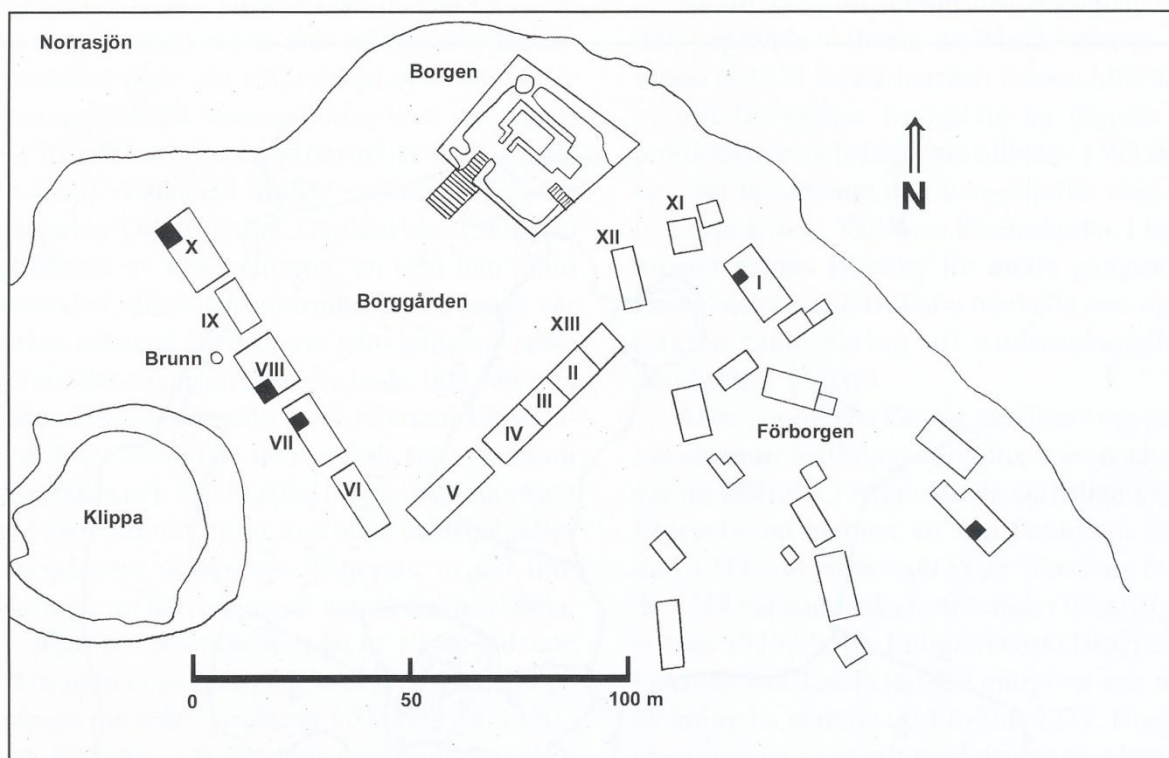

Fig. 10. Hultaby.

(Hansson 2000:16)

Historiska källor:

Kan knytas till Sune Jonsson (Bååt) och hans släkt, där sonen Erengisle Sunesson (Bååt) har gjort mest avtryck. Fadern tillhörde, genom giftermål, den allra yppersta eliten av det svenska frälset i början av 1300-talet. Sonen Erengisle gifter sig med en av döttrarna till jarlen över Orkneyöarna och övertar så småningom den titeln. 1353 undertecknar han ett brev på Hultaby. Bååtssläkten ingick i dåtidens överklass, både ekonomiskt, kulturellt och socialt. Därmed kan man anta att de, om det nu var de som uppförde borgen, var väl medvetna om tidens trender och rådande konventioner inom arkitektur och materiell kultur.

Datering:

De äldsta delarna tillkom under 1200-talets senare del. Borgen brändes och övergavs troligen cirka hundra år senare. I början av 1300-talet sker stora ombyggnader.

Placering i landskapet:

Halvö i ett sund mellan Norräsjön och sjön Grumlan i Näsby socken. Nedanför borgen rinner Emån som förbinder de bägge sjöarna.

Anläggningar:

Borgplatå. Runt en naturlig bergknalle är en ringmur uppförd, ca 4 – 4,5 m hög. Området mellan bergets yta och ringmuren har fyllts upp så att en plåtå har bildats. Ovanför denna plåtå verkar muren inte ha varit mer än ca 0,5 m hög. Skall den ha haft någon skyddsfunktion borde den varit kompletterad med en palissad, men någon sådan finns inte dokumenterad i det arkeologiska materialet.

Platån är ca 28 x 32 m. Muren uppförd i två faser, den första kallmurad den senare med kalkbruk. En paradtrappa, som utanför ringmuren är 6 m bred och nästan 9 m lång, leder upp till platån. Trappan har haft inslag av tegel. I söder finns en mindre trappa. Själva platån är ojämnt stensatt. Mitt på platån ligger **anläggningens huvudbyggnad** med en rektangulär murad källardel i norr och en kvadratisk del i söder. Därmed får huset ett kyrkliknande utseende med ”långhus och ett smalare rakt avslutat kor”. Ca 20 m långt och som mest 10 m brett. Utgrävorna antar att rummet ovanför källaren fungerat som sal, medan husets södra del var borgherrens bostadsdel. Den södra delen kan delas in i två delar/rum. Stensyll består av större stenar samt enstaka stolphål. Framför källarens västra mur låg en kantkedja av kraftiga stenar. Dessa tolkades som stöd för ett galleri eller för en utskjutande övervåning. **Källaren**, invändigt 10,3x5,8 m, har en ingång med källarhals i västra hörnet. Möjligen har halsens övre del varit murad i tegel. Källardelen är murad av gråsten med spår av invändig puts. I källarmuren fanns på gaveln ursparningar för grova stående stockar. Dessa stolpar har stått i hörnen och mitt på varje gavel. På murens insida, på den nedre delen, fanns upplag för grova syllar. Allt tyder på att huset haft en överdel i en skiftesverkskonstruktion. En enorm mängd spik tillvaratogs i källaren, lite mer än 2800. Sammanlagt påträffades ungefär 4500 spik uppe på borgen. Mängden spik kan möjligen bero på att rummet ovan källaren varit försedd med en invändig träpanel eller kanske ett tunnvalv av trä. Den stora mängden spik är dock svårförklarlig. *Sammanfattning borghus*: Borghuset framstår som en kombinerad sten- och träbyggnad. I norr fanns en stenbyggd källare, med invändigt putsade väggar och en tegelslagen källarhals. Ovan källaren, som bör ha varit två meter hög, fanns en träbyggnad i skiftesverksteknik. Denna fortsatte söder om källaren i två mindre rum. Rummet ovanför källaren kan ha fungerat som sal, cirka 60 kvadratmeter stor, och haft träpanel och/eller ett tunnvalv av trä. Uppgången på andra våningen låg på husets västra sida, där en trappa gått upp till en balkongliknande svalgång. Vilken funktion husets södra del haft är mer oklar. Rummen verkar vara för små för att ha kunnat fungera som bostad för borgherren som utgrävorna (Olsson, Bergström) föreslår. Inga spår efter någon eldstad i huset. Avsaknaden tyder på att byggnaden främst användes på sommarhalvåret, eller i varje fall inte var avsedd för bostadsändamål. På borgplatån finns ytterligare en anläggning som de tidigare utgrävorna tolkat som grunden till ett **rundtorn**. I botten en cylindrisk källare, delvis murad, 2,75 m i diameter och 2,5 m djup. En mindre syllstensrad löper runt gropen. De tidigare utgrävorna tolkar detta som grunden till ett rundtorn men Martin Hansson tycker att den är för klen. Ett runt trätorn måste vara gjort i resvirke vilket ger en instabil konstruktion. Hansson för istället fram teorin om en vattenreservoar med en mindre överbyggnad.

Borggården. Två vinkelställda huslängor vardera bestående av fem hus, mer eller mindre sammanbyggda. Husen vänder sig mot borggården och huvudingångarna öppnar sig mot denna. Medan husen i östra längan verkar främst bestå av förrådshus, är de flesta husen i västra längan bostadshus. Eftersom fyndmaterialet från husen många gånger är anonymt möjliggör det inte någon funktionsbestämning men hus med eldstäder har tolkats som bostadshus och hus utan eldstäder har setts som förrådshus. Alla husen är byggda på heltäckande stensyll och har sannolikt varit uppförda i skiftesverks- eller knuttimringsteknik. Istället för att se de båda längorna som uppförda av vardera fem hus, så kan den östra sägas vara uppbyggd av två och den västra av fyra huskroppar.

Östra längan: *Hus 1*, ca 8 x 7,5 m som saknar eldstad. I den norra delen en tät stenpackning som golv, i den södra stenfritt. Bergström tolkade detta som ett portluder men kan lika gärna vara en uppdelning i ett större och ett mindre rum (Hansson). En ränna (gödselränna?) i det stenlagda golvet kan tyda på att huset var en ladugård eller ett stall (Hansson). Vägg i vägg ligger *hus 2*, troligen ett förrådshus då det saknar eldstad. Storleken svår att avgöra men troligen 12 x 8 m. Stora stenar som underlag för golvbjälkar tolkas som trägolv. *Hus 3* var en källarstuga, troligen 9 x 8 m. Under i princip hela huset fanns en två meter djup *källare*. Nedgången skedde via en smal trappa från borggården med trappsteg av plana hällar. Invändigt var källaren stensatt med en vällagd innermur i jämna skift. Muren, som var fragmentariskt bevarad, var kalkkrappad på samma sätt som borghuskällaren. *Hus 4* är svårbedömt. Troligen ett rum med måtten 8 x 8 m. Bergström anser att det varit ett bostadshus med eldstad, men att eldstaden legat där en sentida potatiskällare är nedgrävd. Större stenar som underlag för golvbjälkar och trägolv, vilket skulle kunna tala för bostadshus. Mellan hus 4 och 5 finns en meterbred öppning. *Hus 5* var ett av de största förrådshusen, en loftbod, enligt Bergström, ca 19 x 7,5 m. Husets fasad låg något indraget i förhållande till de andra husen i östra längan. Detta tillsammans med förekomsten av ett stolphål framför huset gör att Bergström tolkade huset som en tvåvånings loftbod. Stora underlagsstenar för golvbjälkar vilket tyder på trägolv. Hansson tolkar den östra längan som troligen två hus. Bara mellan hus 4 och 5 fanns någon passage. Den ena längan skulle alltså vara en 38 m lång byggnad som bestod av hus 13, 2, 3 och 4. Förutom denna långa byggnad bestod längan av hus 5, 19 m långt. Han menar att husen troligen varit i en våning och att den stensatta delen (13) av det längsta huset kanske har varit stall. Övriga hus har haft trägolv och Hansson menar att de är förrådshus utom kanske hus 4.

Västra längan. Samtliga hus med heltäckande syllstensrader. *Hus 6* hade ingen eldstad utan var troligen ett förrådshus, 16x6 m. Bergström tolkade det som en tvåvånings loftbod, eftersom det

fanns stolpstöd för en svale i form av större stenar framför huset. Huset ligger dock i liv med övriga hus i den västra längan, vilka saknar svalgång. Två avdelningar med ett 10x6 m stort rum i söder. Stödstenar för golvbjälkar vilket tyder på trägol. **Hus 7**, ett av de tre bostadshusen i den västra längan. 14x8 m. Syllan hade grova stenar i hörnen och mindre däremellan. Möjligen var hus 7 och 8 hopbyggda och hade enligt Bergstöm en gemensam förstuga. Själva stugdelen var 10x8 m och härden låg i det nordvästra hörnet. Mellan stugan och ingången fanns ev. en mindre framkammare. Bergström anser, efter etnologiska analogier, att huset haft ett bakloft i väster, men några arkeologiska belägg finns inte. Härdens bakmur har skjutit ut från husets stenfot. Olson anser att huset fungerat som rökstuga. Sannolikt har det haft trägol. **Hus 8** var, som tidigare nämnts, möjligen sammanbyggt med hus 7. Enligt Bergströms tolkning var detta det förnämsta bostadshuset på borgen, eftersom det hade en hög och välagd stenfot i grova block lagda i oregelbundna skift. Stenfoten var en meter bred och de grövsta blocken låg i hörnen och mitt på sidorna. Foten var inte murad med bruk, utan stenarna låg i en blandning av lera och tegelflis. Förutom den ev. förstugan bestod huset av ett nästan kvadratisk rum, 11x10 m. I det inre hörnet låg härden, 3.6x3.6 m, delvis byggd av tegel på en grund av gråsten. Huset har genomgått minst tre faser: det äldsta huset hade jordgol. På detta lades senare en stenpackning som underlag för ett lergolv. Samtidigt breddades möjligen huset och fick en hörnhärd. I sitt yngre skede fick huset stensyll och lergolvet byttes mot trägol. Några daterande fynd gjordes inte men genom ¹⁴C analyser verkar det äldsta skedet tillhöra 1200-talets andra hälft medan fas 2 och ev. 3 kan knytas till början av 1300-talet. **Hus 9** tolkades som en mindre förrådsbyggnad, ca 11 x 6 m. Framför huset fanns stolphål som visade att huset möjligen haft en svale. Stenfoten hade kraftiga stenar i hörnen och mitt i huset, vilket tyder på att det varit indelat i två rum. Troligen har huset haft jordgol. Snett bakom hus 8 och 9 låg borgens brunn. Placeringen i anslutning till husen i den västra längan understryker tolkningen av att flera av husen här var bostadshus. **Hus 10**, ett bostadshus 16 x 10 m. Stensyll av grova stenar. Troligen trägol. Härden i ett av husets ytterhörn. Begränsat tegelgolv framför. Härden hade ett kvadratisk underlag av stora gråstenar, på vilket en tegelhärd vilade. Härden 4x4 m, vilket innebär att det är den största undersökta i Hultaby.

Den västra längan framstår som borgens bostadsdel. Tre bostads- och två förrådshus. Troligen fyra huskomplex. Först hus 6, eventuellt med en uppskjutande torndel vid porten, därefter ett sammanbyggt trettiofem meter långt huskomplex bestående av hus 7 och 8.

”Förborgen”. Oregelbunden planering. Bara tre av husen undersökta. Om alla husen på förborgen är samtida kan diskuteras. Kanske tillhör några en sentida torpbebyggelse eftersom det finns

en potatiskällare i området. **Hus 1**, ca 17 x 9,5 m. Ingång i husets västra hörn som ledde in i förstuga, ca 3 m bred. Från denna förstuga har man kommit in i själva stugan, där härden 3x4 m, låg i det västra inre hörnet. Stugan troligen 8x7 m. **Hus 11**, ca 13 x 7,5 m. Förrådshus utan eldstad. **Hus 12**, form och storlek kan inte fastställas, möjligen någon form av vinkelbyggnad. Förmodligen ingen härd.

Gårdens struktur:	Kan delas upp i tre delar: a) själva borgen, belägen på en borgplåtå och omgiven av en ringmur, b) borggården med kringliggande vinkelbyggda huslängor, c) "förborgen" med ett femtontal hus oregelbundet grupperade.
Kommunikation:	Emåns vattensystem
Markarbeten:	Omfattande vid borgplåtån.
Vallgrav:	Nej
Mitthärd:	Ingen synlig
Hörnhärd:	5 st

Fyndkategorier

Byggnad:	5891 spik, 55 beslag, 11 gångjärn, 52 dörrstapel, 29 märkla, tegel
Hushåll:	30 kniv, 5 sländtrissa
Militärt:	6 pilspets, 3 sporre, 25 hästsko, 36 hästkosöm
Personligt:	4 mynt
Produktion:	ca 6 kg slagg, 5 förarbete sländtrissor, 1 förarbete nitbricka

3.6 Källarholmen - Ryssby

Objekt:	Källarholmen, RAÄ 31, Ryssby socken, Kronobergs län.
Källor:	Hansson, Martin 1999. <i>Agundaborg och Källarholmen – två medeltida "borgar" i Småland</i> . Lund: University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 68.
Undersökning:	Delundersökning 1998.

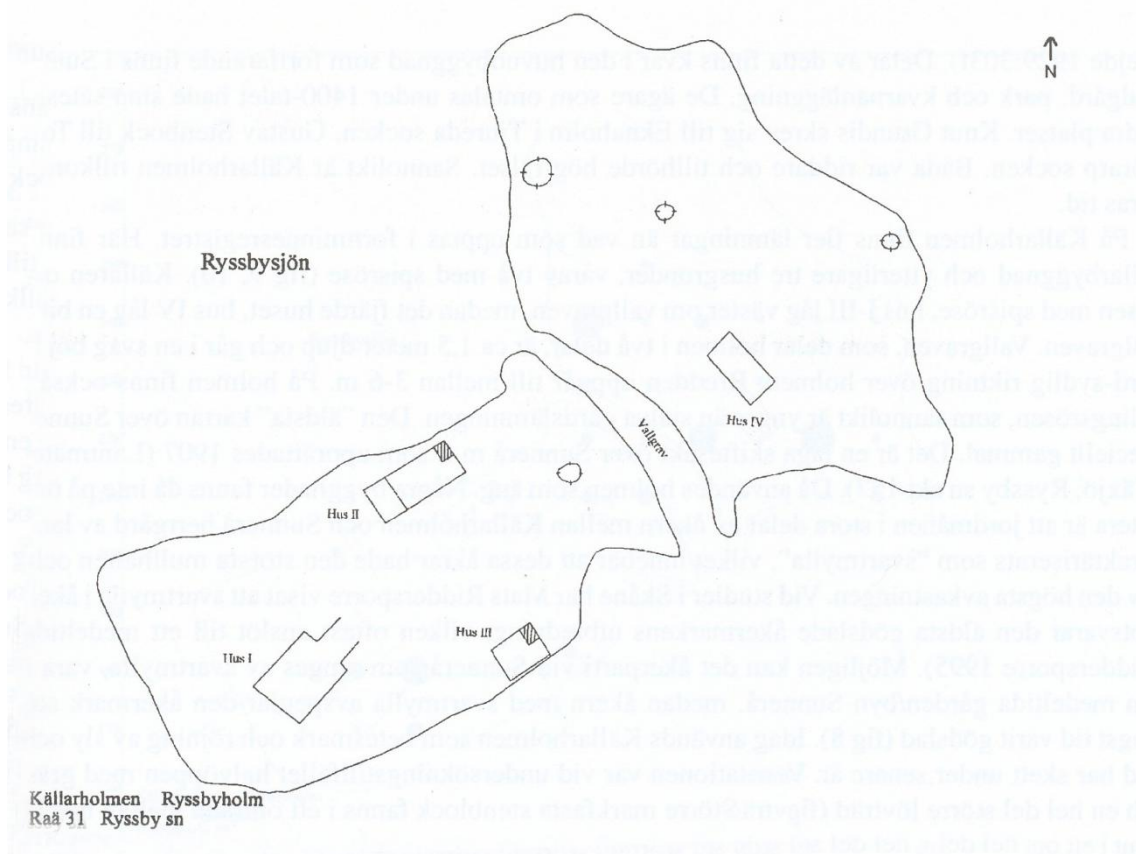

Fig. 11. Källarholmen före sänkning av Ryssbysjön.

(Hansson 1999:17)

Historiska källor:

Källarholmen är inte direkt omnämnd i skriftligt medeltida källmaterial, däremot kan gården Sunnerå (ca 500 m öster om Källarholmen) knytas till flera högräse släkter under 1400-talet.

Datering:

¹⁴C - dateringar tyder på en etablering i slutet 1200-, början 1300-tal.

Placering i landskapet:

Idag halvö (på grund av sjösänkning) men under medeltiden troligen ö.

Anläggningar:

Hus 1. Husgrund med källare. Syllstensgrund, 10 x 9,5 meter. Källarhals, ca 4 meter lång. Utanför kullen fortsätter ingångspartiet som en 8 meter lång och ca 1 meter bred gång. Källaren har kallmurade väggar ca 2 meter höga. Golvet tolkades som ett trägolv. Dubbla stenmurar, den inre troligen bara 0,5 – 1 meter hög och bildar på så vis en hylla runt källarens vägg. Golvytan ca 15 kvadratmeter, men förvaringsutrymmet med hyllan betydligt större.

Hus 2. Ca 15,5 x 6,5 m. Stensyll. Betydligt grövre vid nordöstra gaveln jämfört med sydvästra. Tolkades som att huset här hade en lättare konstruktion. Huset består av två delar som skiljs åt med en

ca 0,8 m bred vall. Det större rummet (10 x 6,5 m), tolkas som stugan, och har en eldstad i rummets norra hörn. Eldstaden består av ett närmast rektangulärt spisaröse, ca 3,5 x 2 m stort. Golvet troligen trägol. Spår av mullbänkar. Spisen var uppbyggd av stora stenar och tegelstenar lagda i en lerpackning. Inget spår av kalkbruk på tegelstenarna som ingick i konstruktionen. Mycket tyder på att spisen i ett senare skede blivit ombyggd och då har man använt tegel. Innan huset byggdes hade man sysslat med metallhantverk på platsen. Hela huset byggdes troligen i ett sammanhang, där det större rummet i öster fick spis och väggar med mullbänkar. Förekomsten av tegel i spisen gör en datering tidigare än 1200-tal helt osannolik.

Hus 3. Ca 7 x 6 m. Syllstenar. Spisaröse i nordöstra hörnet. Storleken och placeringen kan tyda på ”verkstad” eller bostad för tjänstefolk.

Hus 4. Låg på andra sidan om vallgraven. Ca 11 x 5,5 m. Nästan hela stensyllen synlig. Med jämna mellanrum (2-2,5 m) fanns i den södra långsidan större stenar och däremellan mindre syllstenar. Möjligen kan detta tolkas som att huset var uppfört i skiftesverk. En ugnskonstruktion med inrasad ugnskupol. Kanske bakugn. Troligen jordgol.

Vallgraven. Ca 45 m lång och 3 – 6 m bred. För grund för att ha ett större militärt värde. Verkar ha anlagts i samband med metallhantverket.

Gårdens struktur:

Hus 2 och 3 bildar en arkitektonisk enhet. Hus 1 med sin stora källare gav gården kapacitet att hålla stora förråd. Hus 4 karaktär av ”allhus”. Det var det enda hus som innehöll vad som kan karaktäriseras som regelrätta kulturlager. Hus 4 låg på vad som kan sägas vara gårdens förborg.

Kommunikation:

Helgeås vattensystem

Markarbeten:

Källarkullen troligen påbyggd med massorna från källargropen. Ca 200 kubikmeter har grävts bort. Omfattande terrassering för hus 2. Viss terrassering för hus 3. Vallgrav.

Vallgrav:

Ja

Mitthärd:

Ingen synlig

Hörnhärd:

Två av husen har hörnhärd. Hus 4 har en sidoplacerad ugn.

Fyndkategorier

Byggnad:	13 spik/nitar, 4 tegelbrockor, fragment tegelsten
Hushåll:	Keramiskärvor från ett salvekrus? och en rödgodskanna?
Militärt:	2 hästskor, 2 armborstpilar
Personligt:	Kniv, bergskristall (smycke eller prydnad på bok eller skrin)
Produktion:	-

3.7 Agundaborg

Objekt: Agundaborg, RAÄ 39, Agunnaryd socken, Kronobergs län.

Källor: Hansson, Martin 1999. *Agundaborg och Källarholmen – två medeltida "borgar" i Småland*. Lund: University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 68.

Undersökning: Delundersökning 1998.

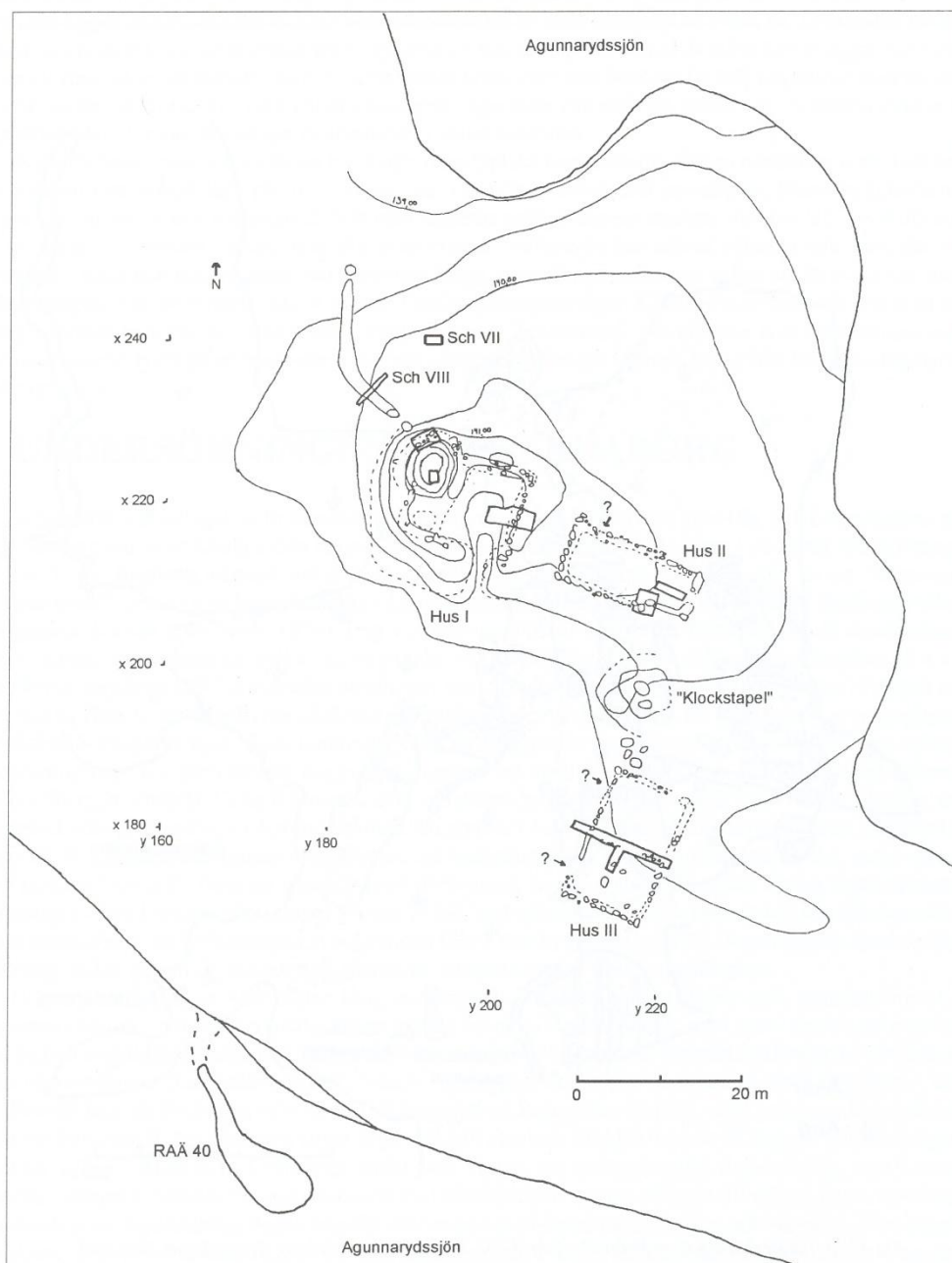

Fig. 11. Agundaborg.

(Hansson 1999:40)

Historiska källor:	Agundaborg är inte omnämnt i medeltida källmaterial.
Datering:	¹⁴ C-dateringar pekar på att gården uppförts och använts under 1200-talets senare del och en bit in på 1300-talet.
Placering i landskapet:	Idag en halvö ca 400 m lång och ca 100 m (på grund av sjösänkning) men under medeltiden en ö.
Anläggningar:	<p>Hus 1, ca 15,5 x 11,5. En källarvåning och en ovanför liggande våning. Två källargropar delade av en vall. Stensyll, till viss del kallmurad i två skift. Huset indelat i tre delar. I öster en större källare, ca 8 x 8m, med en 3 m lång och 1 m bred källarhals. I väster är byggnaden indelad i två rum. I den sydvästra ett mindre rum, ca 4 x 3 m. I den nordvästra delen låg den andra källargropen som var rund med en diameter på ca 4,5 m. Gropen ligger i en utbuktning som fanns i byggnadens nordvästra hörn. I den större källaren hade man för att ge den kallmurade källarväggen en jämn yta strukit på ett tunt lager med kalkbruk. Bruket hade i ett tidigt stadium ramlat ner och låg på källargolvet. Källaren har sannolikt varit närmare 2 m hög med jordgolv. I den runda källargropen fanns inte något avsatt golvlager. Bottnen låg ca 0,5 m under bottennivån på den stora källaren.</p> <p>Hus 2 ligger strax öster om hus 1. Avdelat i två avdelningar vilket har tolkats som en gårdskyrka. ”Långhuset” var 11,5 x 7,5 m och ”koret” 5,5 x 6 m. Kraftig, övertorvad stensyll. På insidan avjämnades stensyllen av en sluttande vall. Troligen trägolv.</p> <p>Hus 3, ca 17 x 10 m. Troligen indelat i två rum. Vardera med ingång från den västra långsidan. Stensyll. Inget synligt spisröse. De båda rummen var nästan lika stora. Troligen ett förrådshus. Stenpackning innanför stensyllen ev. mullbänk. Låga fosfathalter vilket talar emot stall/fähus.</p> <p>”Klockstapel”. Ringformig anläggning, ca 10 m i diameter. Har tolkats som fundament till klockstapel</p>
Gårdens struktur:	Hus 1, 2 och 3 utgör en arkitektonisk helhet och bildar en vinkelbyggd gård
Kommunikation:	Helgeås vattensystem
Markarbeten:	Nej
Vallgrav:	Nej
Mitthärd:	Ingen synlig.
Hörnhärd:	Nej. Inget av husen har något ovan mark synligt spisröse. Hade det funnits samma typ av spisrösen som på Källarholmen hade dessa troligen syntts ovan mark. Kanske något har blivit bortgrävt vid utbyggnaden av hus 1.

Fyndkategorier

Byggnad:	Fragment av 3 nycklar, tegel, 43 spik, 2 dörrstapel, fönsterglas (hus 1), 27 tegelfragment
Hushåll:	-
Militärt:	1 Hästsko
Personligt:	-
Produktion:	Små mängder koppar- och järnslag

4 Analys

Placering i landskapet: Alla anläggningarna är strategiskt placerade på öar (5 st) och halvöar (1 st). Ingen ligger i direkt anslutning till odlingsbar mark. Skälen till att man uppförde sina gårdar i dessa avskilda lägen kan vara ett eller flera:

- a) Försvarstekniskt
- b) Social avskärmning
- c) Kontinentala och inhemska influenser
- d) Närhet till goda kommunikationer

Bara ett av de studerade objekten kan förklaras i huvudsak enligt första punkten, nämligen Krönsborg, där den lilla ön skyddades av en pålspärr och palissad. Vallgraven vid Källarholmen i Ryssby tycks för grund och saknar spår efter palissad för att utgöra ett tekniskt försvar. Hos fem av de aktuella huvudgårdarna bör istället orsakerna till deras placering sökas bland de tre sista punkterna.

Kommunikation: Samtliga sex har goda kommunikationslägen. Fem ligger vid större åar och en i Östersjön vid Kalmarsund.

Gårdens struktur: Fem av gårdarna ligger väl samlade runt ett gårdstun och följer en tydlig arkitektonisk plan. Krönsborg, Källarholmen-Mönsterås och Hultaby har en uppenbar sluten karaktär medan övriga upplevs mer öppna, möjligen beroende på bristen av ekonomibyggnader i det arkeologiska materialet. Planläggningen av Agundaborg känns mer förbryllande, möjligen har topografin varit styrande.

Yttre arbeten (exkl. byggnader): De arbetsinsatser som gjorts vid respektive anläggning varierar kraftigt. På Agundaborg är insatsen minimal och på Rostockaholme finns endast mindre terrasseringsarbeten. På Källarholmen i Ryssby har troligen schaktmassorna från källargropen använts för att förhöja källarkullen och hus 2 har krävt en omfattande terrassering. Dessutom har en vallgrav, ca 45 m lång, grävts. I Hultaby är det främst borgplatån som krävt en stor arbetsinsats. Runt Källarholmen i Mönsterås löper en konstgjord strandskoning och ön förbands med fastlandet av en mycket kraftig bro, 165 m lång. Krönsborg nådde man över en 200 m lång pålbro. Det yttre skyddet bestod här av en palissad och en flytande pålspärr.

Grund: Samtliga gårdsanläggningar har flera huslämningar med stensyll. Från heltäckande, täta, syllstensrader (Hultaby, Källarholmen i Ryssby, Agundaborg) till gles (Krönsborg) och ofullständiga (Källarholmen i Mönsterås och Rostockaholme). De två sistnämnda har flera hus där syllstenar saknas på den långsida som vetter in mot gårdstunet.

Troligen har gårdarna också bestått av flera enklare ekonomibyggnader utan syll, något som de arkeologiska undersökningarna inte ger svar på.

Eldstäder: En majoritet av syllstenshusen har också eldstad i form av hörnhärd. I flera av de undersökta härdarna har tegel använts om än i begränsad omfattning, troligen på härdpallen. På Agundaborg har märkligt nog inget av husen något synligt spisröse. Anmärkningsvärt är också att paradhuset på Hultaby saknar spår efter eldstad.

Källare: Fyra av gårdarna har stora kvadratiske källargropar med en golvyta på mellan 65 och 80 m², alla försedda med källarhals. Minst källare har Krönsborg, under det förmodade tornet, med en diameter på 3 m. Hultaby avviker även här med en stor källare, ca 60 m², under borghuset samt under ytterligare ett hus med en källare på ca 70 m². Fyra av källarna har haft putsade väggar och i Hultaby har källarhalsen under borghuset haft inslag av tegel.

Byggnadsteknik: Bevarandemiljön för träkonstruktioner är på samtliga anläggningar mycket dålig. Endast på Krönsborg har mindre förkolnade rester hittats vilka tolkades som trolig knuttimring (hus 3) och del av resvirke i hus 19. På Hultaby har de tidigaste undersökarna tolkat borghuset som utfört i skiftesverk. Stolphål och stödstenar framför några av husen i Hultaby bedömer man som stöttning för en svalgång. Hus 4 på Källarholmen i Ryssby tolkas som en trolig skiftesverkskonstruktion på grund av större stödstenar med jämna mellanrum i stensyllen. En utbuktning med en rundad stensyll på hus 1 i Agundaborg tolkar man som en eventuell grund till ett trätorn.

Generellt menar rapportskrivarna att stabila, täta, stensyllar troligen utgör grund för knuttimrade byggnader. Källargrunderna (oftast de enda kvadratiske) på Källarholmarna, Rostockaholme och Agundaborg tolkas som trolig grund för barfreder. På Krönsborg finns också ett stenfundament till en eventuell tornbyggnad.

Byggnadsarea: Många av anläggningarna innehåller flera stora byggnader där Hultaby åter intar en särställning. I nedanstående tabell redovisas en uppskattning av bottenytan i kvadratmeter för samtliga synliga byggnader på respektive anläggning. Jag gör också en uppdelning mellan byggnader utan synlig eldstad respektive med.

Anläggning	Utan eldstad	Med eldstad	Totalt
Krönsborg	220	60	280
Källarholmen - M	130	265	395
Rostockaholme	75	365	440
Hultaby	1100	700	1800
Källarholmen -R	155	142	297
Agundaborg	467		467

Mörkertalet är stort, på flertalet av gårdarna har säkert funnits flera enkla byggnader som inte avsatt några spår. Bland husen utan eldstad finns säkert också loftbodas vilket innebär en ökad byggnadsarea.

Husens funktion: Genomgående tolkas hus med eldstad som bostad, stekhus, badstuga och i några enstaka fall som smedja. Övriga hus med trägolv bedömer rapportskrivarna som ekonomibyggnader medan enklare hus, avses belägna med jordgolv, i regel klassas som stall eller fähus.

Fynd: Krönsborg är den enda anläggning med en betydande del av militära fynd. Dessutom fanns i lämningarna från den förmodade barfreden brända ben efter djur och människor. Den största kategorin av fynd har anknytning till byggnader. Hultaby med närmare 6000 spik, 11 gångjärn och 52 dörrstaplar är unik. Även på Rostockaholme är spik det vanligaste fyndet. Alla gårdarna (utom Krönsborg) har inslag av tegel, troligen som en del i eldstäderna. I Hultaby har det även använts i källarhalsen under borgstugan. Övriga kategorier är fattiga på fynd, inte minst sådana som kan kopplas till hushållet. Bristen på keramik känns förbryllande, framförallt på en sådan statusanläggning som Hultaby. Den stora mängden förkolnad säd i källaren på Rostockaholme tyder på att den var i bruk när den brann ner. Flera av de andra anläggningarna känns välstädade och övergivna i god ordning.

5 Diskussion och tolkning

För att få en bild av medeltidens befästa huvudgårdar har jag analyserat rapporter från sex småländska anläggningar. De arkeologiska undersökningarna har varit av skiftande karaktär och omfattning. Allt från Hultabys AK-grävningar under åren 1934-36 (kompletterad med en mindre undersökning 1999), Krönsborg under några årliga sommarveckor 1991-96, Rostockaholme ett 40-tal arbetsdagar mellan 1991 till 2001, till några veckor på övriga anläggningar. Det mesta är delundersökningar koncentrerade till redan synliga anläggningar. I några fall har utgrävningarna kompletterats med fosfatkarteringar, makrofossilanalyser och metalldetektering. Trots detta är säkert mörkertalet stort när det gäller enklare hus byggda direkt på mark. Bevarandemiljön är dessutom dålig och bara i något fall har mindre byggnadsrester av trä dokumenterats. Alla dessa begränsningar påverkar naturligtvis mina tolkningar, framförallt när det gäller gårdarnas struktur, byggnadernas funktion, byggnadsteknik och fyndanalys. Trots detta bör källmaterialet med försiktighet även kunna användas för dessa frågor.

Förutom av komparativa metoder använder jag mig framförallt av två teoretiska ingångar för att kunna skissa denna bild av den lokala makten – rumsanalys och mikroarkeologi. Genom att lyfta blicken från det materiella och anlägga ett rumsligt perspektiv blir maktmarkörerna extra tydliga. Detta gäller framförallt i frågor kring placering i landskapet, gårdsstruktur men även byggnadsteknik. Från ett mer övergripande perspektiv byter jag till ett mikroarkeologiskt och arbetar mig längre ner i materialet för att kunna analysera byggnadsskick och fyndsammansättning. De analytiska fälten är väl avgränsade och lämpliga för mina frågeställningar.

Placering i landskapet

Alla har en placering som är kännetecknande för denna typ av lämningar – avskilda på öar och holmar, långt från den brukade jorden. Men varför byggde man sina gårdar i dessa, för en nutida betraktare, så opraktiska lägen? Forsvarshänsyn brukar framhävas som en orsak och här är Krönsborg ett utmärkt exempel. Uppförd under Albrekt av Mecklenburgs oroliga regeringstid, en militär stödjepunkt skyddad av både pålspärr och palissad. Men att bo på en ö

eller holme utan dessa försvarsanordningar gav inget större skydd. Vatten frös till is även under medeltiden.

För de övriga anläggningarna, alla med rötterna ned i det lugnare 1200-talet, vägde troligen andra skäl tyngre. Efter kontinentala och inhemska förebilder fick maktens boningar en väl markerad plats i det lokala landskapet, inte en militär men väl en social avskärmning. ”*Det är tydligt att det utvecklades en mer eller mindre gemensam aristokratisk livsstil, vad gäller boende, i Europa under medeltiden*”, (Hansson 2001:256).

För samtliga av de analyserade gårdarna är det uppenbart hur rummet har använts för att skapa en tydlig och väl synlig maktmarkör. Socialt avskärmade har de placerats i landskapet och i vissa fall försetts med symboliska hinder som vallar och gravar. På den högsta punkten reser sig ett trätor, synligt vida omkring.

Men etableringen skedde inte på måfå, förutom ett skyddat läge ville man också ha tillgång till goda kommunikationer.

Kommunikation

Samtliga av de studerade gårdarna ligger längs viktiga vattenleder. Tidigare forskning (t.ex. Vejde 1925:148) har tolkat detta som ett sätt att kontrollera viktiga båtleder. Jag menar istället att man utnyttjade dessa leder. Ända fram till freden i Roskilde 1658 var framförallt de södra delarna av Småland ett viktigt uppland för Danmark. Från Varend gick en stridström av smör, hudar, levande kött djur, tjära och järn. Transporterna skedde delvis på land men troligen i första hand med båt. Med omlastningar var många av de större åarna farbara, t.ex. Helgeå, Mörrumsån och Lyckebyån. Längs dessa etablerades flera befästa huvudgårdar på korta avstånd. Många av de produkter som samlades i gårdarnas källare var säkert avsedda för handel.

Gårdens struktur

”*But in talking about buildings, we need not only to talk about objects, but also about systems of spatial relations*”, (Hanson & Hillier 1984:2).

Fem av gårdarna kännetecknas av en tydlig och sammanhållen arkitektonisk plan där byggnaderna ligger väl samlade runt ett gårdstun. Inget har skett av en slump. Tunet var ett viktigt rum för representation och social samvaro, en herrgårdskultur i sin linda. Tydligast syns det på Hultaby med den kringbyggda borggården och paradtrappan. Två av husen på Rostockaholme ligger förskjutna från tunet men troligen på grund av brandfara.

Det sociala rummet var viktigt och väl genomtänkt. ”*Genom att rummet och därigenom också dess betydelse är skapad, blir rummet också ett medium för aktörerna när det gäller att stärka den egna positionen*”, (Hansson 2001:35).

Fyra av gårdarna känns slutna till sin karaktär: Krönsborg, Hultaby och de bägge Källarholmarna. Möjligen skall också Rostockaholme tillhöra denna grupp men i avsaknad av ekonomibyggnader känns den i dagsläget öppen. Agundaborg är förbryllande där hus 1 och 2 trycker sig tätt tillsammans med ingångarna åt olika håll. Något självklart tun är svårt att se, troligen har topografin varit begränsande.

Janken Myrdal menar att när det gällde böndernas gårdar saknades en tydlig struktur. ”*Under tidig medeltid var gårdarnas hus lösligt grupperade, men från senmedeltid och under 1500- och 1600-talen ordnades byggnaderna till fastare kvadratiska eller rektangulära*

grupperingar runt en gårdsplan”, (Myrdal 1999:36). Möjligen kan vi se något av denna lösliga struktur på förborgen, den icke representativa delen av Hultaby.

”Buildings may be comparable to other artefacts in that they assemble elements into a physical object with a certain form; but they are incomparable in that they also create and order the empty volumes of space resulting from that object into a pattern”, (Hanson & Hillier 1984:1)

Grund

Länge var det jorden som gav stadga åt våra byggnader men under vikingatid började de första trevande försöken med syllar. I början vågade man inte släppa de jordgrävda stolparna men under tidig medeltid har de flesta boningshus heltäckande syll vilande på stenar. Därmed hade man minskat problemet med röta men till priset av golvdrag. Den kalla luften svepte in under byggnaden och kylde ner golvet. Detta löstes med mullbänkar som placerades mot ytterväggarna på husets in- eller utsida. Från Källarholmen i Ryssby och Agundaborg finns mullbänkar dokumenterade.

Att lyfta upp syllen från marken med stenar blev allmänt under tidig medeltid. Karin Rosberg ser Mälardalen som lite av ett föregångsområde, där metoden var väl etablerad redan i övergången mellan vikinga- och medeltid (Rosberg 2009:36). Hon menar också att det inte är självklart att städerna ledde utvecklingen. Källmaterialet från landsbygden är än så länge för magert för att vi skall kunna dra några slutsatser.

Alla de studerade huvudgårdarna har flera byggnader med syllstensgrund. Från heltäckande, täta, syllstensrader (Hultaby, Källarholmen i Ryssby, Agundaborg) till gles (Krönsborg) och ofullständiga (Källarholmen i Mönsterås och Rostockaholme). De två sistnämnda har flera hus där syllstenar saknas på den långsida som vetter in mot gårdstunet.

Syllstenar är oftast det tydligaste spåret efter medeltida byggnader på landsbygden och frestar många gånger till övertolkningar, i alla fall när det gäller byggteknik (se avsnitt nedan). På säkrare mark är vi vid bedömning av husens dimensioner, eventuell rumsindelning och i vissa fall stödstenar för bjälklag.

Eldstäder

För att överleva i det nordiska klimatet måste man kunna skapa värme och ljus. Utan eld hade vårt land varit obebott långt in på 1900-talet. Under tidig medeltid sker en förflyttning av mitthärden till stugans hörn. Undersökningar i Oslo har visat ett samband mellan hörnhärd och den nya planformen som blir vanlig under 1100-talet – enkelstugan. Så gott som alla dessa byggnader hade eldstaden placerad i hörnet mellan den ena långväggen och skiljeväggen (Fett 1986:116). Karin Rosberg ser inget samband mellan härdens placering och husbyggnadstekniken. *”Att de knuttimrade husen i Sigtuna har hörnhärd hänger ihop med deras funktion, inte med byggtekniken”*, (Rosberg 2009:113). Där lämpligt material fanns tror jag ändå att man valde den tätare liggtimmerkonstruktionen för uppvärmda byggnader.

På de studerade huvudgårdarna har en majoritet av syllstenshusen också eldstad och då i form av hörnhärd. Flera av dessa har sådana dimensioner och innehåller så mycket sten att de bör tolkas som rökugnar. På fyra av gårdarna finns fynd av hela tegelstenar eller fragment. Bortsett från Hultaby där de ingått i källarhalsen är de funna i anslutning till ugnarna, troligen som en del av härdpallen. I Sofielund undersöktes en medeltida rökugn, också med inslag av tegel. Undersökningen är väl beskriven i den arkeologiska rapporten, Lihammer 2008:20ff.

Länge var tegel, som kom till Sverige under 1200-talet, ett exklusivt byggnadsmaterial förbehållet kyrkan och kungamakten. Trots detta är mindre mängder inte ovanligt i fyndmaterialet från medeltida agrara byggnader. *”Rökugnar och tegel i ugnar har visat sig vara mer vanligt på landsbygden under medeltid än man tidigare anat”*, (Hållans Stenholm 2014:72). Kanske var den ”bakade stenen” en statusmarkör och hade en väl synlig plats, möjligen som avställningsyta intill gruvan.

Att så många av de synliga byggnaderna i mitt källmaterial innehåller en eldstad känns väl inte helt förvånande, men att huvudbyggnaden på det exklusiva Hultaby saknar spår efter uppvärmning är förbryllande. Har en eldstad funnits på övervåningen, och rasat ner i samband med branden, är det troligt att den missats vid den arkeologiska undersökningen. På Agundaborg saknas synliga härdar i alla tre husen. Troligen skulle en större undersökning ge ett annat resultat. Att en så påkostad anläggning saknar uppvärmning verkar osannolikt.

Källare

På medeltida gårdar där man var beroende av andra för sin försörjning var källaren ett viktigt inslag. Vi finner dem i städer, hos kungamakten och bland det andliga och världsliga frälset. På huvudgårdarna är en större källargrop ett karakteristiskt inslag och många gånger den vanligaste lämningen. *”Källargrunder av större slag, minst 5 x 5 meter stora, har kunnat iakttas och karteras på en mängd medeltida sätesgårdar”*, (Beronius Jörpeland 2010:16). Martin Hansson menar att: *”Hypotetiskt kan man hävda att källaren ska ses som en symbol för det medeltida frälsets möjlighet att samla in och förvara den avrad som landborna var skyldiga. Källarens förvaringsutrymme blir därmed en maktsymbol”*, (Hansson 2001:172).

I mitt material har fyra av anläggningarna (Källarholmarna, Rostockaholme och Agundaborg) en för huvudgårdar typisk källargrund, kvadratisk ca 9 x 9 m, med källarhals. Samtliga har ståhöjd och är kallmurade. På Källarholmen i Mönsterås var väggarna putsade med kalkbruk och golvet lagt med kullersten. På Agundaborg var väggarna strukna med ett tunt lager kalkbruk som i ett tidigt skede lossnat och lagt sig på golvet. Det känns märkligt att man lagt så mycket resurser på ett undanskymt utrymme. De överlag breda källarhalsarna tyder på en intensiv verksamhet. *”Orsaken till att man gjorde en källare lättåtkomlig måste ha varit att det gods som förvarades där hade stor omsättning. En trolig förklaring är att avradspersedlar samlades in på sätesgården för att transporteras vidare till försäljning”*, (Lovén 1996:351).

På Krönsborg finns bara en mindre källare, ca 3 m i diameter, under det förmodade trätornet. Rapportskrivaren tolkar inte denna anläggning som en regelrätt huvudgård utan mer som en militär stödjepunkt i en orolig tid. Tolkningen bygger på den stora mängden fynd av militär karaktär jämfört med personliga. Hultaby, skiljer åter ut sig med en stor källare, ca 10 x 6 m, under huvudbyggnaden samt under hus 3, ca 9 x 8 m. Bägge kalkrappade och försedda med källarhals.

Barfred

Innan krutet gjorde sitt intåg ville försvararna stå så högt som möjligt. Det är alltid lättare att kasta eller skjuta nedåt än tvärtom. I brist på höga klippor fick man bygga torn istället. Under tidig medeltid reser kungamakten kastaler på strategiska platser. Stormännen ville inte vara sämre och under 12/1300-tal bygger man barfreder på sina huvudgårdar. *”I fornsvenskan betecknar barfred vanligtvis ett torn, antingen ett flyttbart stormtorn eller ett fast torn av sten eller trä”*, (Lovén 1996:34).

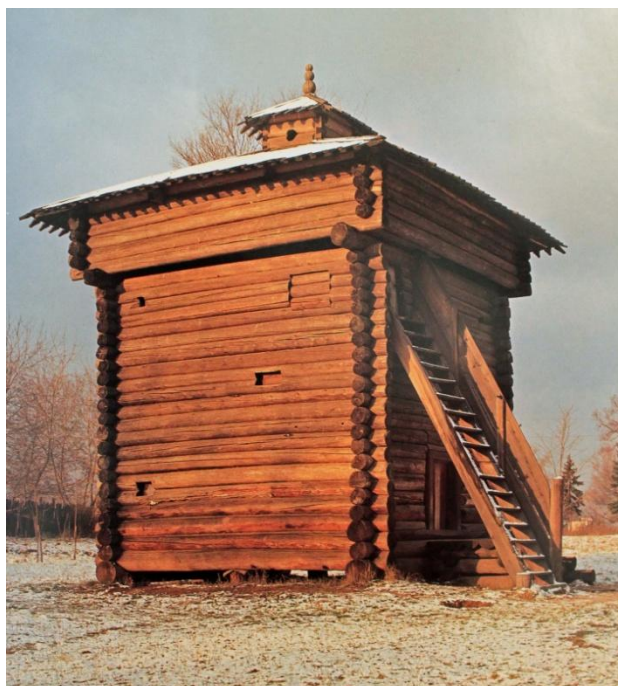

Fig. 13. I det ryska försvarstornet kan man ännu ana den medeltida barfreden. Försvarstorn från 1600-talet. Bratsk, Irkutsk provinsen, Sibirien. (Opolovnikov, Opolovnikov 1989)

Det finns flera belägg för befästa sätesgårdar med torn. 1419 överläts sätesgården Fågelvik i Tjust (Småland) *`med torn, gård, landbor...`*, (Rahmqvist 1996:216). 1366 får Harald Karlsson (Stubbe) tillstånd av kung Albrekt att uppföra en barfred var han vill på sina ägor, förmodligen avsågs hans sätesgård Ålhult i Sevede härad, Småland. På gården Benhamra i Vada socken, Uppland, fanns på 1550-talet ett barfred vid sidan om flera andra byggnader (ibm).

Barfreder var mycket vanliga fram till slutet av 1300-talet. Därefter försvinner de nästan helt och enkelhusborgen övertar deras roll som frälsets vanligaste befästningsform (Lovén 1996:349).

Stabiliteten i de knuttimrade husen är så stor att timring på höjden inte innebär några egentliga tekniska problem. Källaren ligger ofta på gårdens högsta punkt, och är många gånger den enda kvadratiska grunden. Det känns därför naturligt att se denna som fundament till dessa trätorn, som egentligen mer var en symbol för makt och status än en renodlad försvarsbyggnad. Undersökningen på Rostockaholme styrker teorin. I botten på källaren, som hade brunnit, hittades stora mängder förkolnad säd samt också en stöpelare som stöttat ett bjälklag. Säd förvaras normalt inte i en fuktig jordkällare, troligare då i en våning ovanför. Samtidigt gjordes också fynd av bränd lera som rapportskrivaren tolkar som rester av en eldstad, förmodligen från en representationsvåning högre upp i tornet.

Byggnadsteknik

Att bedöma byggnadsskicket på de analyserade gårdarna är en grannliga uppgift. Hanson & Hillier beskriver dilemmat: *"The architectural critic is, of course, handicapped by the representations of architecture with which he works. The only representative of spatial order in the armoury of the critic is the plan. But from the point of view of words and images, plans are both opaque and diffuse. They convey little to the image-seeking eye, are hard to analyse, and give little sense of the experiential reality of buildings"*, (Hanson & Hillier 1984: 3).

Genom att mikroarkeologiskt undersöka de olika byggnadsresterna vågar jag ändå presentera några teorier.

Bevarandemiljön innebär att bara små mängder organiskt material har överlevt. På Krönsborg hittades några förkolnade stockar i hus 3 som tolkades som ev. knuttimring, i hus 19 fanns rester efter en vägg i palissadteknik och på Rostockaholme grävde man fram en välbevarad skiftesverksram runt en kallkälla. På de övriga finns inget bevarat. Istället får vi förlita oss på beständigare material – sten och i vissa fall tegel.

Men kan man överhuvudtaget bedöma husets konstruktion med hjälp av syll- och stödstenar? Göran Rosander är tveksam: ”*Stengrunder som påträffas vid arkeologiska utgrävningar utgör därför inga säkra indicier på knuttimrade byggnader eftersom de också kan ha burit skiftesverks-, korsvirkes- eller flätverkshus*”, (Rosander 1986:9). Karin Rosberg delar uppfattningen: ”*Men grunden kan se precis likadan ut under ramverkshus som under knuttimrade hus*”, (Rosberg 2009:112). Peter Sjömar är något mer optimistisk: ”*Detta borde vara möjligt. Åtminstone borde man kunna få fram goda antydningar av byggnadstyperna utifrån knutstenarnas placering.....*”, (Sjömar1988:26). Jag sällar mig till pessimisternas skara, sällan finner man entydiga knutstenar eller stödstenar för ramverkens stolpar. Många gånger är fotmuren heltäckande och har samma dimensioner som ev. stödstenar. Några av rapportskrivarna har bedömt att grova syllstensrader skulle vara tecken på liggtimmer vilket också känns tveksamt.

Men exempel finns i det undersökta materialet på att syllstenarna kan ge oss vissa ledtrådar. I hus 4, Källarholmen i Ryssby, har den södra långsidan större stenar med jämna mellanrum och däremellan syllstenar av mindre format. Dessutom fanns centralt i huset ett antal stödstenar vilket undersökarna bedömde som underliggare för takbärande stolpar. Att tolka anläggningen som en skiftesverksbyggnad med mesulakonstruktion känns naturligt.

På Rostockaholme har hus 3 tolkats som en eventuell högloftstuga, där den norra delen (ca 10 x 6 m) med spisröse, i så fall skulle varit stugdelen. Den södra byggnaden (ca 8 x 6 m) möjligen ett framloft som skiljts från stugan av en drygt 4 m bred långfarstu. Farstun känns ovanligt bred och kanske skall man istället tolka anläggningen som två byggnader.

Både på Rostockaholme och Källarholmen i Mönsterås saknar flera av byggnaderna syllstenar på den långsida som vetter in mot gården. Att dessa väggar skulle haft en annan konstruktion än de övriga känns inte trovärdigt, allrahelst som husen varit uppvärmda. Troligen har syllen här vilat direkt på mark medan de utåtriktade sidorna fått mer omsorg.

På Hultaby finns de flesta syllstensgrunderna, många rumsdelningar och även stödstenar som bedömts som upplag för golvbjälkar. I den tidigaste rapporten från mitten på 1930-talet görs flera, enligt mitt tycke, tveksamma tolkningar. Huvudbyggnaden, ca 16 x 8m, tolkas av de första undersökarna som en skiftesverksbyggnad på något oklara grunder. Möjligen beroende på ursparningar för grova stolpar i källarmuren. Men att det manifesta borghuset skulle varit en skiftesverksbyggnad känns inte riktigt trovärdigt. Hus 5 och 6 tolkas som loftbodas p.g.a. stolphål respektive stödstenar på husens framsida. Normalt behöver inte svalgängen stötts utan byggs istället på det utskjutande bjälklaget.

Fig 14. Loftbod, Kroksjö, Madesjö socken, Småland. Svalgången är byggd på de utskjutande golvbjälkarna respektive gavelstockarna. (P. Melin)

En bedömning av det allmänna byggnadsskicket på de undersökta huvudgårdarna får bli en kvalificerad gissning. Jag gör ett tappert försök:

- Om lämpligt material fanns (vilket det gjorde i Småland) valde man troligen den tätaste byggmetoden, knuttimring, för de hus som var uppvärmda.
- Dessa byggnader var troligen försedda med trägolv vilket även rapporterna visar.
- Ovanpå källaren, som i regel låg på gårdens högsta punkt, reste sig barfreden, sinnebilden för den lokala makten. Ett trätorn i flera våningar med plats för förråd och representation.
- Den stora majoriteten av husen ligger med långsidan (där också ingången finns) mot gårdstunet.
- Exempel finns på minst ett förmodat skiftesverkshus men fler har säkert funnits bland enklare byggnader som inte finns med i det arkeologiska materialet.
- På fyra av anläggningarna har tegel varit ett inslag i eldstäderna. Endast på Hultaby har den bakade stenen använts som byggnadsmaterial och då i källarhalsen.
- Mest överraskande är dimensionerna på flera av husen. Jag håller fast vid mitt antagande att de stora, manifesta och uppvärmda byggnaderna var knuttimrade. Peter Sjömar skriver: ”Timmer med smalare topp än 7 – 7,5 tum duger inte att hugga knutar i. I ”normal skog” innebär detta att man kan få timmerlängder om 8 till 9 meter”, (Sjömar 1988:129). På Agundaborg finns två grunder med måtten 15,5 x 11,5 m respektive 17 x 10 m. På Källarholmen i Ryssby en grund med måtten 10 x 9,5 och på Hultaby finns grunder på 14 x 8m, 16 x 10 och 17 x 9,5. Längder över 14 meter tyder på en konstruktion med åtta knutar (i enlighet med parstugan) men bredden känns mer förbryllande. Möjligen har det funnits en knutning även på gaveln vilket inte antyds i

rapporterna. Som jämförelse har Tiderum den största stocklängden bland våra medeltida timmerkyrkor med 11,5 m. De längsta stockarna i Granhults kyrka är 10 m långa.

Husens funktion

Bortsett från Hultaby har anläggningarna bara undersökts till mindre delar och det begränsade fyndmaterialet hjälper oss inte att tolka husens funktion. I rapporterna bedöms byggnader med eldstäder som bostad, stekhus eller badstuga vilket känns naturligt. Möjligen kan placeringen ge oss ytterligare ledtrådar eftersom de bägge sistnämnda av tradition brukar ligga avsidet från gårdstunet. Övriga hus med trägolv tolkar rapportskrivarna som ekonomibyggnader medan enklare hus, avsidet belägna med jordgolv, i regel klassas som stall eller fähus. De uppvärmda ytorna har av tradition alltid varit små på våra gårdar. På vintern trängdes man, ända in i modern tid, men under sommarhalvåret utnyttjades även förråden som bostad. Bortsett från boningshusen har man i några av rapporterna försökt funktionsbestämma en del av de övriga byggnaderna. I Krönsborg tolkas hus 13, med sin stora ugn, som ett troligt stekhus på grund av höga fosfathalter. Hus 3 på Agundaborg saknar eldstad och har låga fosfathalter vilket talar för förråd istället för stall/fähus. På ett av husen i Hultaby finns ett stenlagt golv med en ränna, troligen för gödsel. Två av husen på Rostockaholme, med ett något avskilt läge och stora rökugnar, har klassats som stekhus respektive badstuga.

Om de arkeologiska undersökningarna i större grad kompletterats med fosfatkarteringar och makrofossilanalyser hade möjligheterna att funktionsbestämma byggnaderna ökat. Men hur de upplevdes av samtiden kan vi bara gissa: ”*Stående objekt har ofta en lång livslängd i ett socialt sammanhang och dess betydelse och inverkan, dess 'laddning' kan växla och förändra meningsinnehåll*”, (Cornell & Fahlander 2002:80).

Fyndanalys

Cornell & Fahlander är klivna till klassificering: ”*Klassifikation och typologiskt ordnande av objekt är en förutsättning för arkeologi och ger möjlighet att finna det som icke var känt, att tränga ut i det okända; men objektivering är också ett sätt att döda*”, (Cornell & Fahlander 2002:3). Trots det låter jag ändamålet helga medlen när jag nu analyserar fynden. För att kunna göra detta måste vi veta hur anläggningarna övergavs:

Krönsborg: Medvetet förstörd vid våldsam brand, troligen 1389. I funktion.

Källarholmen, Mönsterås: Övergiven. Ingen brand.

Rostockaholme: Förstörd vid brand ca 1400. I funktion.

Hultaby: Medvetet förstörd och nedbränd, troligen på 1360-talet. Troligen övergiven innan.

Källarholmen, Ryssby: Troligen övergiven i god ordning i slutet på 1300-talet.

Agundaborg: Inte intensivt utnyttjad. Troligen övergiven under 1300-talets senare hälft.

Krönsborg tolkas i rapporten mer som en militär stödjepunkt än en regelrätt huvudgård. Teorin stöds av fynden, inte på någon av de andra anläggningarna är det militära inslaget så stort.

Den största kategorin är byggnadsmaterial i olika former, tegelstenar, tegelfragment, dörrstaplar men framförallt mängder av spik, särskilt i Hultaby (ca 6000) och Rostockaholme (233). En stor del av anläggningen i Hultaby (ca 3.000 m²) rensades och sållades på 1930-talet. Detta kan till viss del förklara fyndmängden men det är också här vi har klart flest husgrunder. Att byggnadsmaterialet överväger skall nog förklaras med att flera av gårdarna har övergetts och rensats. Den stora mängden spik är svår att förklara. Skulle den varit en

handelsvara borde den ligga i depåer, vilket inte finns noterat i rapporterna. Hultaby har också tolkats som städad och varför tillvaratogs man inte den dyrbara spiken i samband med detta? Det är också i källaren under gårdarnas statusbyggnad de flesta fynden har gjorts. Kanske var spåntak en markör med förebilder från medeltida kyrkor. Dåtidens spåntak krävde 70-80 spik / m² med en längd av ca 4", (Melin, Kalle 2015, muntl.).

Men var är all keramik? Hos människor med makt och resurser borde den vara ett självklart inslag. I fyndlistorna hittar vi några skärivor och på det ståtliga Hultaby saknas den helt. Vid en avveckling togs naturligtvis hela käril omhand, men de krossade? Martin Hansson skriver i sin rapport: *"Överhuvudtaget finns det en brist på keramik på landsbygden under högmedeltid. I Hultabys fall finns det dock ingen orsak att frånvaron skulle bero på ekonomiska orsaker. Frånvaron av keramik tyder på att andra material måste ha använts istället (trä)"*, (Hansson 2000: 42). Kanske var det också så att praktkäril i keramik tillhörde den ambulerande utrustning som godsherrn tog med sig på resor mellan sina gårdar.

Rostockaholme sticker ut med sitt rika fyndmaterial, förklarat med att gården var i bruk när den brann ner i början på 1400-talet. Men nästan allt är hittat i källaren och lite i övriga byggnader, som också verkar välstädade. I det förmodade stekhuset har inga fynd man förknippar med matlagning gjorts: grytor, köksredskap, ben. Kanske användes bara en del av gården i slutskedet eller började branden vid gårdstunet och man hann tillvarata allt av värde i övriga byggnader.

Martin Hansson menar att fyndfattigdomen vid medeltida befästa gårdar är ett allmänt fenomen. Möjligen beroende på att flertalet övergavs i god ordning men: *"I en diskussion kring fyndmaterial från borgar får man inte heller glömma bort att just borgen var en plats där renhållning säkerligen förekom. Man kan diskutera om inte renhållningen kan ha använts som en social strategi i dessa miljöer"*, (Hansson 2001:178).

Cornell & Fahlander skiljer på primärt, sekundärt och de facto avfall. Det förstnämnda är sådant som tappas och blir liggande, sekundärt sopas ihop och samlas i avfallsdepåer och det sistnämnda är sådant som blir kvar när man lämnar en bebodd plats (Cornell & Fahlander 2002:77). Det mesta av fyndmaterialet från mina analyserade gårdar faller inom den sistnämnda kategorin.

6 Sammanfattning

Efter att ha tillbringat ett antal sommarveckor på Rostockaholme, med skärslöv i hand, kändes ämnet för min uppsats självklar – befästa huvudgårdar i Småland. Genom att analysera de arkeologiska rapporterna från sex undersökta anläggningar hoppades jag att bilden av dessa gårdar skulle klarna. Nu några månader senare känner jag mig klokare i vissa frågor och lika förvirrad i andra.

Alla mina objekt har lägen som man kan förvänta sig – på öar och holmar, långt från den brukade jorden. Här bosatte man sig om man kunde lita på andra för sin försörjning. Men jag vill tona ner det som brukar framföras som den viktigaste orsaken till dessa avsidens etableringar – försvarshänsyn. Utan palissad och pålspärr kunde man inte känna sig trygg ens på öar. Istället delar jag Martin Hanssons tolkning att det främst var en social avskärmning med kontinentala influenser. Hos alla mina undersökta anläggningar har platserna, trots

hundratals sjöar och vattendrag att välja på, valts med stor omsorg. Tidigare forskning (t.ex. Vejde 1925:148) har menat att man ville kontrollera viktiga vattenleder, men jag för istället fram tanken att man utnyttjade dem. Med omlastningar var många av de större åarna farbara. Man blev inte rik av att äta upp landbornas skatt men av att sälja den.

Vid studiet av gårdarnas struktur har vikten av det sociala rummet blivit tydlig. Runt ett gårdstun ligger husen väl samlade och allt följer en arkitektonisk plan. Inget har skett av en slump. I något fall har topografin medfört begränsningar.

Med en mikroarkeologisk ansats har jag arbetat mig ned i materialet. Alla de studerade huvudgårdarna har flera byggnader med syllstensgrund och metoden var tydligen väl etablerad på landsbygden under högmedeltid. Jag för också fram åsikten att syllstensgrunder ofta är utsatta för övertolkningar, bara i undantagsfall kan de hjälpa oss att tolka byggnadstekniken.

Flera av husen på anläggningarna har synliga eller undersökta eldstäder, samtliga placerade i hörn. Flera av dessa har sådana dimensioner och innehåller så mycket sten att de bör tolkas som rökugnar enligt rapportskrivarna. På fyra av gårdarna finns fynd av hela tegelstenar respektive fragment, i tre av fallen i anslutning till rökugnar. Endast på det exklusiva Hultaby har tegel använts som regelrätt byggnadsmaterial och då i källarhalsen.

Det som har blivit sinnebild för de medeltida huvudgårdarna, den kvadratiske källargrunden, finns på fyra av anläggningarna. På Hultaby finns två stora källare men av något annorlunda karaktär. Förvånande nog har flera av dessa icke officiella rum påkostade inslag som kalkbruk och i något fall tegel. Jag ansluter mig till tolkningen att man i de kvadratiske källarna skall se grunden till en barfred. Undersökningarna på Rostockaholme stärker den teorin.

Jag hade en förhoppning om att kunna bedöma byggnadsskicket på de analyserade gårdarna. Detta kom till största delen på skam. Skälen är flera, bl.a. den dåliga bevarandemiljön och de begränsade undersökningarna. Jag förde i alla fall fram några teorier, nämligen:

- Om lämpligt material fanns (vilket det gjorde i Småland) valde man troligen den tätaste byggmetoden, knuttimring, för de hus som var uppvärmda.
- Dessa byggnader hade också trägol, vilket rapporterna visar.

Det mest förvånande i min undersökning är storleken på flera av byggnaderna. Här finns hus med bredder mellan 9 och 11,5 meter. Det senare är jämförbart med Tiderum som har den största stocklängden bland våra medeltida timmerkyrkor. Även om man på huvudgårdarna hade god tillgång till både material och arbetskraft, känns framförallt bredden överraskande. Möjligen skall man tolka detta som att det fanns en knutning även på gavelsidan. När vi idag närmar oss dessa anläggningar ser vi oftast bara planen i form av syllstensrader, kunde vi också uppleva volymen skulle intrycket bli ett helt annat.

Bedömningen av husens funktion vilar också på svaga indicier. Delundersökningar med få fynd, och där fosfatkartering och makrofossilanalys endast kommit till begränsad användning, har hämmat tolkningarna. Jag gör den naturliga bedömningen att byggnader med eldstad antingen är bostad, stekhus eller badstuga. Det senare framförallt om husen ligger avsides. Byggnader med trägol och utan eldstad bör ha en ekonomifunktion. Gårdsanläggningarna har säkert också bestått av flera enkla hus men som inte finns belagda i rapporterna.

Även fyndmängden har hämmats av de relativt små undersökningarna. Majoriteten av gårdarna har troligen också övergivits i god ordning. Men fyndfattigdom är ett vanligt fenomen på medeltidens huvudgårdar. Martin Hansson för fram teorin att detta var en miljö som var ovanligt ”välstädad”, (Hansson 2001:178). Några iakttagelser:

- Krönsborg är den enda anläggningen med stor övervikt av militära fynd. Enligt rapportskrivaren skall gården mer tolkas som en militär stödjepunkt än en huvudgård.
- Närmare 6000 spik har hittats i Hultaby och ca 250 på Rostockaholme. Jag tolkar detta som lämningar efter ett spåntak på borgstugan respektive barfreden.
- Mycket lite keramik, endast fragment, trots den aristokratiska miljön. Martin Hansson menar att det generellt användes lite keramik på landsbygden vid den här tiden, (Hansson 2000:42). Jag för också fram tanken att en del av praktkärlen kanske tillhörde gårdsherrens ambulerande utrustning.

Men varför så lite keramik, köksutrustning och personliga föremål i fyndlistorna? Se där, ett lämpligt ämne för en masteruppsats.

7 Källförteckning

7.1 Litteratur

Andersson, Stina, Hall, Berit, Öborn, Gösta red 1992. *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*. Arkeologi i Västsverige 5. Göteborg: Göteborgs arkeologiska museum.

Augustsson, Jan-Erik 1992. *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund november 1989*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Bendegard, Chrisina 1983. *Gutar och vikingar*. Ingmar Jansson (red.). Bulverket i Tingstäde träsk. Statens Historiska Museum. Norstedts.

Bengtsson, Martin 2007. *1100-talets borgar i Skåne. En analys över den första medeltida borgbyggnadsfasen i Skåne*. C-uppsats i Historisk arkeologi. Lund: Lunds universitet.

Beronius Jörpeland, Lena 2010. *Medeltida landsbygdsbebyggelse i Stockholms län*. UV-mitt, rapport 2010:8. Riksantikvarieämbetet.

Beronius Jörpeland, Lena, Seiler, Anton 2011. *Mälbys många ansikten. En tidigmedeltida huvudgård, förhistorisk och historisk gårdsbebyggelse*. UV Rapport 2011:57. Riksantikvarieämbetet.

Boethius, Gerda 1927. *Studier i den Nordiska timmerbyggnadskonsten*. Stockholm: Fritzes Hovbokhandel.

- Carlsson, Kristina 1992. Bebyggelse lämningar i Kungahälla. *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund november 1989*. Augustsson, Jan-Erik (red). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, pp 43-45.
- Cornell, Per, Fahlander, Fredrik 2002. *Social praktik och stumma monument: introduktion till mikroarkeologi*. Göteborg: Inst. För arkeologi, Univ.
- Ekhoff, Emil 1914-16. *Svenska stavkyrkor. Jämte iakttagelser över de Norska samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner*. Stockholm: Cederquists Grafiska Aktiebolag.
- Ekre, Rune, Hylander, Carl, Sundberg, Rolf 1994. *Lödösefynd, ting från en medeltidsstad*. Uddevalla: Lödöse Museum.
- Ericsson, Alf 2012. *Terra mediaevalis. Jordvärderingssystem i medeltidens Sverige*. Uppsala: Acta Universitatis agriculturae Sueciae 2012:81.
- Erixon, Sigurd 1947. *Svensk byggnadskultur*. Stockholm: Aktiebolaget Bokverket.
- Fett, Tryggve 1986. Trebebyggelse fra middelalderiske byutgravninger i Norge – med særlig henblikk på Oslo, *Knuttimring i Norden*. Rosander, Göran (red), Falun: Dalarnas Museum, pp 105-122.
- George, Ola 2006. *Arkeologisk undersökning av rösugn och huslämning på den skogsfinnska gården vid Råsjön*. Läns museet Västernorrland, rapport 2006:1.
- Gustafsson, Jan Helmer, Ekre, Rune, Nilsson, Torvald 1986. Några centrala arkeologiska fynd i Sverige av träbyggnadskonstruktioner, *Knuttimring i Norden*. Rosander, Göran (red), Falun: Dalarnas Museum, pp 38-58 .
- Hanson, Julienne, Hillier, Bill 1984. *The social logic of space*. Cambridge Univ. Press.
- Hansson, Martin 1999. *Agundaborg och Källarholmen – två medeltida "borgar" i Småland*. Lund: Institute of Archaeology report series No. 68.
- Hansson, Martin 2000. *Jarlens residens. Gammal och ny arkeologi på Hultaby borg*. Lund: Institute of Archaeology report series No. 73.
- Hansson, Martin 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Hansson, Martin 2011. *Medeltida borgar. Maktens hus i Norden*. Lund: Historiska Media.
- Hansson, Martin 2014. Att hysa folk på gården – ett försök till byggnadsarkeologi, *Medeltida storgårdar*, Jupiter, Kristofer, Karsvall, Olof (red), Lund: Acta Academia Regiae Gustavi Adolphi CXXXI.
- Harrison, Dick 2012. *En medeltida storstad. Historien om Söderköping*. Stockholm: Norstedts.

- Henriksson, Gunnar 1995. *Skiftesverk i Sverige. Ett tusenårigt byggnadssätt*. Stockholm: Byggnadsforskningsrådet.
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof 1868. *Wärend och Wirdarne. Ett försök i Svensk Ethnologi*. Andra delen. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Håkansson, Anders, Tegnhed, Stina 2012. *En senmedeltida gård i Klackarp*. Arkeologisk rapport från Hallands läns museer, 2012:7
- Hållans Stenholm, Ann-Mari 2014. *Medeltid i Uppsala län – uppdragsarkeologisk kunskapsöversikt 2013*. Uppsala: Länsstyrelsens meddelandeserie 2014:07.
- Hällström, Agneta 2007. *Rostockaholme*. Arkeologisk undersökning 1991-2001. Nationella rapportprojektet 2007. Kalmar läns museum.
- Jansson, Jan-Ove 2005. *Knuttimring. En arbetsbeskrivning steg för steg*. Västerås: ICA bokförlag.
- Johansen, Birgitta, Pettersson, Ing-Marie 1993. *Från borg till bunker. Fornlämningar i Sverige 2*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Kling, Jörgen 1992. En medeltida bondgård i Käglinge, Malmö. *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund november 1989*. Augustsson, Jan-Erik (red). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, pp 139-152.
- Larsson, Lars-Olof 1975. *Det medeltida Värend*. Växjö: Kronobergsboken 1974-75.
- Lihammer, Anna 2008. *Sofielund. Bebyggelse lämningar från sen vikingatid och medeltid*. Arkeologisk särskild undersökning. Västerås: Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen, rapport 2008:40.
- Lindeblad, Karin, Tagesson, Göran 2005. Byn och staden – Stora Ullevi och Linköping, *Liunga. Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*, Kaliff, Anders, Tagesson, Göran (red), Linköping.
- Lindkvist, Thomas 2014. En feodal revolution i Sverige och frågan om stora och små gårdar, *Medeltida storgårdar. 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem*. Jupiter, Kristofer, Karsvall, Olof (red), Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, pp 9-21.
- Lovén, Christian 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Lundberg, Erik 1935. *Herremannens bostad. Studier över Nordisk och allmänt Västerländsk bostadsplanläggning*. Stockholm: Kungliga vitterhets historie och antikvitets akademien.
- Morner, Pernilla, Åhman, Andreas 2013. *Den medeltida borgen på Loholmen. Arkeologisk forskningsundersökning på ön Loholmen i sjön Anten, Alingsås kommun*. Lödöse museum Rapport 2013:6.

Myrdal, Janken 1999. *Jordbruket under feodalismen. 1000 – 1700*. Stockholm: Natur och Kultur/LTs förlag.

Mattisson, Ann-Christin 1986. *Medeltida nordiska borg- och sätesgårdsnamn på –holm*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning, nr 17.

Nilsson, Nils 1984. Karlins rökstuga. *Kulturen 1984*. Hammar, Britta, Mårtensson, Anders, Sörensson, Astrid, Westrup, Lars (red). Lund: Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige.

Njord-Westerling, Peter 2011. *Arkeologi och den senmedeltida ödeläggelsen*. Kandidatuppsats. Högskolan på Gotland.

Norberg, Lars 2013. *Kilakastalen. Järnålder & Medeltid*. Forskningsundersökning. Sörmlands Museum, arkeologiska meddelanden 2013:07.

Nordin, Jonas M 2009. *Det medeltida Dalarna och Västmanland: En arkeologisk guidebok*. Lund: Historiska Media.

Odenbring Widmark, Marie 2008. *Gårdar i Dalsland – en bebyggelsehistorisk översikt*. Länsstyrelsen i Västra Götalands län, publikation 2008:85.

Olin, Per 2009. *Krönsborg och Ivarsudde. Medeltida befästningar i Södra Vi socken*. Arkeologisk undersökning 1990-1996. Rapport 2009:24. Kalmar läns museum.

Olsen, G 1961. *Hovedgård. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Band VI. Malmö: Allhems förlag.

Opolovnikov, Alexander, Opolovnikov, Yelena 1989. *The Wooden Architecture of Russia. Houses, Fortifications, Churches*. London: Thames & Hudson.

Pettersson, Susanne, Svensson, Eva 2008. *Att bo på en medeltida borg. Hushåll, livsstil och rumslig ordning*. Bebyggelsehistorisk tidskrift 56/2008, pp 56-72.

Rahmqvist, Sigurd 1996. *Sätesgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Uppsala: Upplands fornminnesförenings tidskrift nr 53.

Rajala, Eeva 2006. *Holmen, en medeltida befästning?* Arkeologisk dokumentation, 1988 vid årensning. Nationella rapportprojektet 2006. Kalmar läns museum.

Rajala, Eeva 2006. *Källarholmen*. Arkeologisk undersökning, 1994. Dendroprovtagning, 1995. Nationella rapportprojektet 2006. Kalmar läns museum.

Rosander, Göran 1986. Knuttimringens förhistoria i och utom Norden, *Knuttimring i Norden*. Rosander, Göran (red), Falun: Dalarnas Museum, pp 9-14.

Rosander, Göran 1986. Knuttimringen i Norden under medeltiden, *Knuttimring i Norden*. Rosander, Göran (red), Falun: Dalarnas Museum, pp 123-131.

Rosberg, Karin 2009. *Vikingatidens byggande i Mälardalen. Ramverk och knuttimring*. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History.

Sandklef, Albert 1953. *Hallandsgårdar. Bebyggelse på gårdar och torp före 1900*. Stockholm: Nordiska Museets handlingar: 45.

Schmidt Wikborg, Emelie 2006. *Från gård och grund uppå Sommaränge Skog. Medeltida bebyggelseämningar i Viksta socken, Uppland*. Rapport del 2 för undersökningar vid Sommaränge, RAÄ 211, Viksta sn, Uppland. Uppsala: SAU Skrifter 15.

Sjömar, Peter 1988. *Byggnadsteknik och timmermanskonst. En studie med exempel från några medeltida knuttimrade kyrkor och allmogehus*. Göteborg: Chalmers Tekniska Högskola.

Skyllberg, Eva 2005. *Gårdsanläggningen på Törneholmen*. UV Mitt, rapport 2005:14. Riksantikvarieämbetet.

Stibéus, Magnus 2012. *Biskopsholmen i Skänninge – skiftesverkskonstruktioner från 1270*. UV Rapport 2012:192, Riksantikvarieämbetet.

Svensson, Ann-Sofie 2010. *Murning av en bakugn. Med tyngdpunkt på valvets konstruktion*. Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i Kulturvård, Bygghantverk. Göteborg: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.

Svensson, Eva 2011. *Adel och bönder – några tankar om identitet och ståndindelning*. Arkæologisk Forum nr 24.

Talve, Ilmar 1960. *Bastu och torkhus i Nordeuropa*. Stockholm: Nordiska Museets Handlingar:53.

Tuulse, Armin 1952. *Borgar i Västerlandet*. Stockholm: Nordisk Rotogravyr.

Vejde, Albert 1925. *Borgar och samfärdsleder i medeltidens Varend*. Växjö: Hyltèn Cavalliusföreningens årsbok 1925.

Wennberg, Fredrik 2011. *Det befästa Värmland. En jämförande studie av Värmlands medeltida borgar och sätesgårdar*. Kandidatuppsats i arkeologi. Stockholm: Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet.

Werne, Finn 1993. *Böndernas Bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*. Förlags AB Wiken.

Widgren, Mats 2014. Hur drevs den vikingatida – medeltida storgården? Några frågor från Lägerbovada, Ydre. *Medeltida storgårdar. 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem*. Jupiter, Kristofer, Karsvall, Olof (red), Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, pp 59-72.

Wrangel, Ewert 1938. *En bok om borgar. Vårt fasta försvar under den äldre medeltiden. Ett kulturgeografiskt forskningsprogram*. Malmö: Tidskriftsförlaget Allhem AB.

Åstrand, Johan 2006. *En medeltida skogsgård vid Markaryd. Särskild arkeologisk undersökning av RAÄ 75, Markaryd socken, Småland*. Växjö: Smålands museum rapport 2006:45.

Ödman, Anders 2002. *Borgar i Skåne*. Lund: Historiska Media.

7.2 Muntlig källa

Melin, Kalle (Knadriks Kulturbygg AB) 2015. Seminarium om medeltida timmerbyggnader, Rättvik.

7.3 Bilder

Fig. 1: Henriksson 1995:20.

Fig. 2: Ekhoﬀ 1914-16:124

Fig. 3: Henriksson 1995:142

Fig. 4: Henriksson 1995:121

Fig. 5: Gippenreiter, Vadim

Fig. 6: Bearbetad karta, Foteviksmuseum

Fig. 7: Olin 2009:12

Fig. 8: Rajala 2006

Fig. 9: Hällström 2007:6

Fig. 10: Hansson 2000:16

Fig. 11: Hansson 1999:17

Fig. 12: Hansson 1999:40

Fig. 13: Opolovnikov, Opolovnikov 1989

Fig. 14: Melin, Per